एवं काले याति भग्नारिरक्षो
दीव्यच्चेतोबाधितुङ्गाधिजन्मा ।
भीमद्वेषी भूमिपालं ययाचे
दायादस्य प्रेषणं धर्मयोनेः ॥ ७६ ॥

तादृशो ज्वलनः लाक्षागृहानलच्छलेन भाव्यं सम्पादनीयं भयम् अस्माभिरेते हि विषप्रदानादिभिर्न मृताः, इदानीं लाक्षामयं गृहं कृत्वा तत्र प्रवेश्य वह्निना विनाशयितव्या इति निश्चितवानित्यर्थः, रसप्रसङ्गैर्वासुकिसन्दिष्टामृतभोजनै-रपराजितानां पराभवितुमशक्यानामिति वा। दुर्य्योधनः किल जलक्रीडा-वसरे सविषं भोज्यं भीमायादात् तद्भुक्त्वा विसंज्ञं तं नद्यां प्राक्षिपत् ततश्च तदवस्थो भीमो नागलोकं प्रविष्टः तत्र च सर्पदंशनात् विषापायेन प्रत्यु-ज्जीवितः सर्पाणां कदनं कृतवान् ततश्च तैर्विज्ञापितो वासुकिः सर्वं ज्ञात्वा परितुष्य भीमं रसं पाययामास येन सोऽतिबलवान् बभूवेति भारती वार्त्ता। "रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे" इति, "द्विजिह्वः खलसर्पयोः" इति च हेमचन्द्रः ॥ ७५ ॥

एवमिति। एवमित्थं काले याति गच्छति सति गाधिजन्मा विश्वामित्रः भूमिपालं दशरथं धर्मयोनिर्धर्मोत्पादकस्य दायादस्य सुतस्य रामस्य प्रेषणं यज्ञरक्षार्थं तपोवने प्रेरणं ययाचे प्रार्थयामास, किं कर्त्तुमित्याह रक्षोयज्ञविघा-तकं राक्षसं ताड़कादिकं बाधितुं पीड़यितुं विनाशयितुमिति यावत्, किम्भूतं रक्षः भग्नारि भग्ना अरयो यतस्तात् अतिबलवदित्यर्थः तथा दीव्यत् निर्भयत्वात् क्रीड़त् सोत्साहमित्यर्थः, तादृशं चेतो यस्य तत्, गाधिजन्मा किम्भूतः भीमानां भयङ्कराणां राक्षसादीनां द्वेषी शत्रुः। रक्ष इति जात्या-श्रयत्वादेकवचनम्।

पक्षे भीमं वृकोदरं द्वेष्टीति भीमद्वेषी दुर्य्योधनः भूमिपालं धृतराष्ट्रं धर्माद्योनिरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्य धर्मसुतस्य दायादस्य ज्ञातेर्युधिष्ठिरस्य प्रेषणं वारणावते प्रेरणं ययाचे इतोयुधिष्ठिरादयोवारणावते यान्त्विति धृतराष्ट्रं प्रार्थयामासेत्यर्थः, अस्य धर्मयोनेर्युधिष्ठिरस्य दायात् स्वपित्रंशात् प्रेषणं भंशनं ययाचे इति वा. किम्भूतः भग्ना विघटिता अरीणां पाण्डवानां रक्षा

तद्वाक्यान्ते दत्तकर्णानुमोदः
पुत्रप्रीत्या जातकृच्छ्रः कुमारम्।
धर्मात्मानं प्रेषयामास दूरं
विश्वामित्रप्रीतये भूमिपालः॥ ७७॥
मात्रा समं सावरजः स राज्ञा
प्रस्थापितो धाम तपोधनानाम्।

रचया येन सः, तथा दौव्यश्चेतः सुनिरुतं मनस्तद्वाधते इति दौव्यश्चेतोबाधी ताट्टशोयस्तुङ्ः प्रबलतर आधिर्मानसव्यथा तस्य जन्म उत्पत्तिर्यत्र सः। उभयत्रापि भूमिपालमिति गौणं कर्म। "दायादौ सुतबान्धवौ"इत्यमरः। शालिनी वृत्तमिदम्। "शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः" इति लक्षणात्॥७६॥

तदिति। भूमिपालोदशरथः विश्वामित्रस्य मुनेः प्रीतये धर्मात्मानं साक्षाद्धर्मस्वरूपं कुमारं रामं दूरं दूरदेशं तपोवनं प्रेषयामास, किम्भूतः तद्वाक्यान्ते तस्य मुनेर्वाक्यावसाने पुत्रप्रीत्या पुत्रस्नेहपरवशतया जातं कृच्छ्रं वियोगजदुःखं यस्य तादृशः सत्रापि शापभयात् दत्तः कर्णयोर्मुनेः श्रवणयोरनुमोदः पुत्रं प्रेषयिष्यामीतिवाक्यजनितहर्षो येन सः स्नेहाधिक्याद्व्याकुलोऽपि शापभयात् रामं प्रेषयामासेत्यर्थः।

पक्षे भूमिपालोधृतराष्ट्रः विश्वेषाममित्राणां सर्वेषां शत्रूणाम् अथवा विश्वेषाम् अमित्रा दुर्य्योधनादयस्तेषां प्रीतये धर्मात्मानं धर्मजं कुमारं युधिष्ठिरं दूरम् अर्थात् रचितलाक्षागृहं वारणावतं प्रेषयामास किम्भूतः तस्य दुर्य्योधनस्य वाक्यान्ते दत्तः कर्णेन राधेयेन अनुमोदो हर्षो यस्मै सः कर्णेन प्रोत्साहित इत्यर्थः, अतएव पुत्रप्रीत्या दुर्य्योधनादीनां स्नेहानुरोधेन अजातं कृच्छ्रं भ्रातुष्पुत्रवियोग-जनितदुःखं यस्य सः दत्तकर्णानुमोदइत्युभयत्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहिः। "कर्णः पृथात्मजे सुते सुवर्णालौ श्रुतावपि" इति मेदिनी। पूर्वोक्तं वृत्तम्॥ ७७॥

मात्रेति। स रामः तपोधनानां मुनीनां धाम गृहरूपं स्थानान्तरम् अयोध्यातोभिन्नस्थानं प्रतस्थे प्रस्थितवान्, किम्भूतः मात्रा समं कौशल्यया

स्थानान्तरं विद्विषतां रणेषु
समर्थकोदण्डधरः प्रतस्थे ॥ ७८ ॥

परिकल्पितकामदेहदाहं
विषयं प्राप्य सवा रणावतंसः ।
अविशङ्कमुवास तत्र भास्वद्
द्युतिलाक्षाभवने प्रदोषरुद्धः ॥ ७९ ॥

सहितेन राज्ञा दशरथेन प्रस्थापितः गन्तुं प्रेरितः, तथा सावरजः अवरजेन कनिष्ठेन लक्ष्मणेन सह वर्त्तमानः तथा विद्विषतां शत्रूणां रणेषु समर्थम् आमर्द्दसहं कोदण्डं धनुर्हरति धारयतीति तादृशः। धामेति प्रस्थापित इत्यस्य वा कर्म।

पक्षे राज्ञा धृतराष्ट्रेण प्रस्थापितः स युधिष्ठिरः हस्तिनातः स्थानान्तरं वारणावतं प्रतस्थे, न केवलमेक एव प्रतस्थे किन्तु मात्रादिभिरपीत्याह किम्भूतः मात्रा समं कुन्त्या सहितः, तथा अवरजैर्भीमादिभिः सह वर्त्तमानः, तथा तपोधनानां स्नातकब्राह्मणानां धाम प्रतिपालकत्वादाश्रयः, प्रस्थापने हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह पुनः किम्भूतः रणेषु समर्थकः शत्रून् पीड़यितुं शक्त इत्यर्थः तथा विद्विषतां दुर्य्योधनादीनां दण्डधरः बलवत्त्वात् दण्डकर्त्ता। समर्थक इति स्वार्थे कः ॥ ७८ ॥

परीति। वा शब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये स वा स च रामः प्रदोषेण सायंकालोपस्थित्या रुद्धः रुद्धगमनः सन् परिकल्पितो महादेवेन जनितः कामस्य कन्दर्पस्य देहस्य दाहो यत्र तादृशं विषयं गङ्गासरयूसङ्गमसन्निधौ कामतपोवनरूपम् अङ्गदेशं प्राप्य तत्र भास्वतः सायंकालीनसूर्य्यस्य द्युत्या लोहितकिरणेन लाक्षाभं लाक्षावल्लोहितायमानं यद्वनं तस्मिन् अविशङ्कं निर्भयं यथा तथा उवास, किम्भूतः रणावतंसः समरनिपुणः। कल्पविशेषे अङ्गदेशे भगवता शिवेन कामो दग्धः। तथा हि वाल्मीकीये बालकाण्डे। "कन्दर्पो मूर्त्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः। तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम्। कृतोद्वाहन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम्। धर्षयामास दुर्मेधा हुङ्कृतश्च महात्मना।

उपनतजनकृष्णश्लाघ्यमार्गे च तस्मिन्
विदुरवचनमारादाप्तभावेन शृण्वन्।
अनयदपि कियन्तं कार्यमालोक्य कालं
प्रकटितगुरुभक्तिः सानुजो राजसूनुः ॥८०॥

अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन। व्यशीर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः। तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना। अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह। अनङ्ग इति विख्यातस्तदा प्रभृति राघव। स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह" इति विश्वामित्रवाक्यम्।

अथ च स युधिष्ठिरः परिकल्पितो दुर्योधनादिभिराकाङ्क्षितः कामेनेच्छया पाण्डवानां देहदाहो यत्र तादृशं सवारणावतं वारणावतनामकनगरीसहितं विषयं देशं प्राप्य तत्र भास्वती देदीप्यमाना द्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशं यत् लाक्षाभवनं जतुगृहं तस्मिन् विगता शङ्का यत्र क्रियायां तद्विशङ्कं न विशङ्कम् अविशङ्कं यथा तथा उवास विदुरवचनेन शत्रुचेष्टितज्ञानात् सशङ्कमुवासेत्यर्थः। किम्भूतः प्रदोषैः प्रकृष्टदूषणशालिभिः दुर्योधनानुचरैः पुरोचनादिभीरक्षः आवृतः। कामस्य राज्यप्राप्त्यभिलाषस्य देहस्य च दाहो यत्रेति वा, परिकल्पितेत्यत्र परकल्पितेति पाठे रामायणपक्षे परमतिशयेनेति भारतपक्षे परेण शत्रुणेत्यर्थः। "देशविषयौ तूपवर्त्तनम्" इत्यमरः। वैतालिकभेद औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः। तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसिकं कवीन्द्रहृद्यम्" इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

उपनतेति। चकारोऽपिश्च पूर्वापेक्षया समुच्चये सानुजः सलक्ष्मणो राजसूनू रामः आप्तभावेन प्रत्ययितत्वज्ञानेन विदुरस्य पण्डितस्य विश्वामित्रस्य वचनं इहैवात्र श्रूयतामित्येवरूपं शृण्वन् सन् तस्मिन्ननङ्गतपोवने कार्यं सायंसन्ध्यादिरूपम् आलोक्य परामृश्य सायंसन्ध्याद्यर्थमित्यर्थः आरात् विश्वामित्रस्य समीपे कियन्तं कालम् अनयत् एकां रात्रिं गमयामासेत्यर्थः किम्भूतः प्रकटिता प्रकाशिता गुरौ विश्वामित्रे भक्तिर्येन सः तस्मिन्, किम्भूते उपनता-

स्वयमेधितचित्रभानुहेति-
स्फुरितां तां वसतिं विहाय भूयः।
सवनान्तरमुद्यतारिभीमः
स्वगुरूद्भूतधुरन्धरः प्रपेदे ॥ ८१ ॥

तत्रोपस्थिता ये जना मुनयस्तैः क्लृप्तः कृतः श्लाघ्यः प्रशंसनीयो मार्गो वर्त्म यत्र तत्तथा तस्मिन्।

पक्षे सानुजोभीमादिसहितोराजसूनुर्युधिष्ठिरः आरात् समीपे विदुरस्य कौरवमन्त्रिणोवचनं "राजानं बोधयामास विदुरो म्लेच्छभाषया" इत्याद्याश्रितं लाक्षागृहे तस्मिन् सावधानतया वक्तव्यमित्यादिरूपम् आप्तभावेन श्रृण्वन् सन् भविष्यत् किमपि कार्य्यमालोक्य तस्मिन् लाक्षागृहे कियन्तं कालमनयत् किम्भूतः प्रकटिता बहिः प्रकाशिता गुरौ धृतराष्ट्रे भक्तिर्येन सः, तस्मिन् किम्भूते उपनतः उपस्थितो यो जनः विदुरप्रेरितः खनकः तेन क्लृप्तोरचितः श्लाघ्यः प्रशस्तोमार्गोभूमध्यवर्त्म यत्र तस्मिन्। "विदुरोनागरे धीरे कौरवाणाञ्च मन्त्रिणि" इति विश्वः। मालिनीवृत्तम् ॥ ८० ॥

स्वयमिति। स रामः स्वयमेधित उदितोयश्चित्रभानुः सूर्य्यस्तस्य हेतिस्तेजस्तया स्फुरितां प्रकाशितां ताम् अनङ्गवनरूपां वसतिं स्थानं विहाय परित्यज्य भूयः पुनर्वनान्तरं ततोऽन्यद्वनं प्रपेदे प्राप्तवान् सूर्य्ये उदिते वनान्तरं अगामेत्यर्थः, यद्वा तां वसतिं रात्रिं विहाय गमयित्वा, किम्भूतां स्वयमित्यादि सूर्य्योदयात् किञ्चिज्जातप्रकाशामित्यर्थः। किम्भूतः उद्यता संग्रामे उद्युक्ता ये अरयस्तेषां भीमो भयङ्करः तथा स्वगुरुर्दशरथस्तस्मादुद्भूताम् उपस्थितां धुरं भारं धरति धारयतीति तादृशः।

पक्षे स बलवत्त्वेन प्रसिद्धोभीमः स्वगुरोर्युधिष्ठिरस्य उद्भूताम् उत्पन्नां धुरं गमनाशक्तान् कुन्त्यादीन् गृहीत्वा शीघ्रं गच्छेत्यादिरूपं युधिष्ठिरेणार्पितं भारमित्यर्थः धरति निर्वहतीति तादृशः सन् भूयोऽतिशयेन स्वयमेधितोवृद्धिं गतश्चित्रभानुः पुरोचनदत्तोऽग्निस्तस्य हेत्या शिखया स्फुरितां प्रज्वलितां वसतिं लाक्षागृहं विहाय शीघ्रं परित्यज्य खनकनिर्मितविवरकर्म्मना वनान्तरं वनमध्यं प्रपेदे अगाम, किम्भूतं वनान्तरम् उद्यतोऽरिर्हिडिम्बराक्षसोयत्र तादृशम्।

विलङ्घ्य गङ्गां व्रजतः सुदूर-
मम्लानदेहस्य बलानुभावात्।
तस्याग्रतः सुन्दरतोज्ज्वलाङ्गी
निशाचरी प्रादुरभून्मदान्धा ॥ ८२ ॥

खवेगचकितोच्चलत्खगमृगाहिडिम्बावली
निरन्तरतरोदरी कृतककर्मदक्षा क्षणात्।
निरीक्ष्य नृपनन्दनं मुखरकौशिके कानने
दशान्तरमुपागमत् किमपि कामचारोद्धुरम् ॥८३॥

"चित्रभानुः पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च" इति मेदिनी। "हेतिः स्यादायुधे ज्वाले हेतिस्तरणितेजसि" इति विश्वः। वसती रात्रिवेश्मनोरिति च। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

विलङ्घ्येति। गङ्गां विलङ्घ्य उत्तीर्य सुदूरं व्रजतोगच्छतस्तस्य रामस्य अग्रतोनिशाचरी :ताड़काभिधाना राक्षसी प्रादुरभूत् आत्मानं दर्शयामास, तस्य किम्भूतस्य बला विश्वामित्रेण दत्ता रक्षोघ्नी विद्या तस्या अनुभावात् सामर्थ्यात् अम्लानो देहोयस्य स तथा तस्य, निशाचरी किम्भूता सुन्दे सुन्दनामकेऽसुरे रता अनुरक्ता तथा उज्ज्वलम् उल्कया ऊर्द्ध ज्वलत् अङ्गं यस्याः सा मुखेनोल्कात्यागं कुर्वतीत्यर्थः तथा मदेन मत्ततया गर्वेण वा अन्धा विवेकशून्या।

पक्षे बलानुभावात् सामर्थ्यातिशयात् अम्लानदेहस्य तस्य भीमस्याग्रतः मदान्धा कामोन्मत्ता निशाचरी हिड़िम्बानाम्नी राक्षसी प्रादुरभूत् किम्भूता सुन्दरतया सौन्दर्य्येण उज्ज्वलमङ्गं यस्याः सा, अन्यत् समानम् ॥ ८२ ॥

खवेगेति। मुखरोविनाशयैनामिति वारंवारकथनात् वाचालः कौशिको विश्वामित्रो यत्र तादृशे कानने नृपनन्दनं रामं निरीक्ष्य ताड़का कामचारिषु मुनिषु यथेष्टाचरणेन उद्धुरम् उत्कटं किमपि दशान्तरम् अवस्थान्तरम् पर्यायान्तरं यथाभिमेषार्थेन उपागमत् प्राप्तवती किम्भूता खवेगेन

विषमेषुप्रहारार्त्तां तां कृत्वा पततोद्रुतम् ।
स हिडिम्बस्य शकलैरपुष्णात् पिशिताशिनः ॥८४॥

चकिताश्चलन्ता: अतएव उच्चलन्तः पलायमाना ये खगा: पक्षिणोमृगाश्चरिणाश्च अहयः सर्पाश्च तेषां डिम्बावली भयध्वनयो यतः सा तथा निरन्तरतरम् अतिशयेनावधिशून्यम् अतिदीर्घमित्यर्थः परिधानशून्यं वा उदरं यस्याः सा तथा कृतककर्म्मणि कपटकार्य्ये दक्षा निपुणा। "डिम्बोभयध्वनावपि" इति "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये" इति च मेदिनी ।

पक्षे हिडिम्बा नाम निशाचरी मुखराः कौशिकाः पेचका यत्र तादृशे कानने चणाद्वर्षात् नृपनन्दनं भीमं निरीक्ष्य कामचारेण मदनोद्रेकेण चतुरमूर्त्तं किमपि वक्तुमशक्यं दृशान्तरं विकारम् उपागमत् किम्भूता स्ववेगेन चकिताः अतएव उच्चलन्तः खगामृगाश्च यतस्तादृशी तथा वलीभिस्त्रिवलीभिर्निरन्तरतरम् अतिशयेन व्याप्तम् उदरं यस्यास्तादृशी तथा कृतककर्म्मदक्षा कृत्रिमकर्मनिपुणा । "कौशिकोनकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । कोषज्ञोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि" इति मेदिनी । पृथ्वीवृत्तमिदम् । "जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विषमेष्विति । स रामः द्रुतं शीघ्रं विश्वामित्रवचनानन्तरमेवेत्यर्थः तां ताड़कां विषमो दुःसहो य इषुर्वाणस्तस्य प्रहारेण पातनेन आर्त्तां पीड़ितां कृत्वा डिम्बस्य तस्या विपाटितादुदरान्निःसृतस्य कालखण्डस्य शकलैः खण्डैः कृत्वा पिशिताशिनोमांसाशिनः पततः पक्षिणो गृध्रादीन् हि निश्चितम् अपुष्णात् पुपोष पततो निःसरतो डिम्बस्येति वा। "डिम्बः स्यात् कालखण्डके" इति कोषः ।

पक्षे स भीमः तां हिडिम्बां राक्षसीं विषमेषुः कामस्तस्य प्रहारेणार्त्तां कृत्वा स्वसौन्दर्य्यदर्शनया उद्दीपितमदनां कृत्वा द्रुतमापततस्तथाविधां भगिनीं दृष्ट्वा क्रोधवशाद्वेगादागच्छतोहिडिम्बस्य हिडिम्बाभ्रातृराक्षसविशेषस्य शकलैः युद्धेन विनाशितस्य तस्य देहखण्डैः कृत्वा पिशिताशिनोगृध्रादीन् अपुष्णात् पिशिताशिनो राक्षसस्य हिडिम्बस्य हि डिम्बस्य शकलैः कृत्वा पततः पक्षिणोऽपुष्णादिति वा भीमोहिडिम्बं जघानेति भावः । "पततृपत्ररथाण्डजा" इति "भित्तं शकलखण्डे वा" इति चामरः ॥ ८४ ॥

प्रतीपदर्शिनी सैषा विचचारास्य यत् पथि।
ततो गुरुगिरा तस्या जीवितेशो बभूव सः ॥८५॥

वचनमात्मगुरोरनुतिष्ठता
न्नृपसुतेन समेत्य निशाचरी।
अनुपतत्पिशिताशिघटोत्कचा
समययुक्तमपायमवाप सा ॥ ८६ ॥

प्रतीपेति। सैषा ताड़का अस्य रामस्य पथि वर्त्मनि यद्यस्मात् प्रतीपदर्शिनी प्रतिकूलमाचरन्ती सती विचचार बभ्राम ततोहेतोर्गुरोर्विश्वामित्रस्य गिरा वचसा स रामस्तस्यास्ताड़कायाः जीवितेशो यमो बभूव प्रतिकूलप्रवर्त्तिनीं तां विश्वामित्रस्यानुमत्या जघानेत्यर्थः एतेन "अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतामपि" इत्यादिस्मरणात् कथं रामः स्त्रियं ताड़कां हतवानिति तस्य जनापवादः परिहृतः तस्या आततायित्वेन वधार्हत्वात् गुरुवचनस्यावश्यानुष्ठेयत्वाच्च।

पक्षे सैषा प्रतीपदर्शिनी स्त्री हिड़िम्बेत्यर्थः यद्यस्मात् अस्य भीमस्य पथि पश्चाद्वर्त्मनि विचचार वारितापि भीममनुजगामेत्यर्थः ततो हेतोर्गुरोः कुन्त्या युधिष्ठिरस्य च गिरा स भीमस्तस्या नितान्तमनुरक्तत्वेन ज्ञातायाः हिड़िम्बाया जीवितेशः स्वामी बभूव हिड़िम्बां परिणीतवानित्यर्थः। "प्रतीपदर्शिनी वामा" इत्यमरः। "जीवितेशो यमे पुंसि त्रिषु स्याज्जीवितेश्वरे" इति मेदिनी ॥८५॥

वचनमिति। सा निशाचरी राक्षसी ताड़का आत्मगुरोर्विश्वामित्रस्य वचनमनुतिष्ठता पालयता नृपसुतेन रामेण सह समेत्य मिलित्वा समययुक्तं कालप्रयुक्तम् अपायं मरणम् अवाप समययुक्तमिति रामरूपिणः कालादेव मरणं प्राप न तु सर्वभूतहितैषी रामस्तामवधीदित्यर्थः "कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः" इत्यादिस्मरणात्। सा कीदृशी अनुपतन्तो अभ्यागच्छन्तो पिशिताशिनां मांसभोजनशीलानां गृध्रादीनां घटा समूहो यां सा तथा उत्कता: कचाः केशा यस्याः सा रक्षसां स्वभावादूर्द्ध्वकेशत्वात्।

पक्षे सा निशाचरी हिड़िम्बा आत्मगुरोः कुन्त्या युधिष्ठिरस्य च वचन-

महामुनेः प्राप्तवतस्तपोवनं
नरेन्द्रसूनोरथ धर्म्मजन्मनः ।
स्वभावनम्रस्य परा शरोद्भव-
प्रसादलाभेन बभूव निर्वृतिः ॥ ८७ ॥

तेनैवैकेन गुरुणा स निर्वृत्तप्रयोजनः ।
एकचक्राहितगतिर्भास्वानिव तदा बभौ ॥ ८८ ॥

मनुतिष्ठता नृपसुतेन भीमेन सह समेत्य दाम्पत्येन सङ्गम्य अनुपतन् उदरा न्निःसरन् पिशिताशी मांसभक्षणशीलो घटोत्कचस्तन्नामकः पुत्रो यस्यास्तादृशी सती प्रसूतघटोत्कचनामकपुत्रा सतीत्यर्थः समययुक्तं यदाहं स्मरिष्यामि तदागन्तव्यमित्येवं व्यवस्था समयस्तद्युक्तम् अपायं विश्लेषम् अवाप भीमं पतिं प्राप्य कियन्तं कालं तेन सह रम्यकाननपर्वतादौ विहृत्य घटोत्कचनामकं पुत्रञ्च प्रसूय निरुक्तव्यवस्थापूर्वकं वियोगं प्राप्तवतीत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

महामुनेरिति । अथ ताड़काबधानन्तरं महामुनेर्विश्वामित्रस्य तपोवनं प्राप्तवतो नरेन्द्रसूनो रामस्य शराणां बाणानाम् उद्भवः प्राप्तिर्यस्मात् तादृशो यः प्रसादस्तस्य लाभेन परा श्रेष्ठा निर्वृतिः सन्तोषो बभूव ताड़कावधसन्तोषिता-द्विश्वामित्रात् पुनरपि रक्षोघ्नान् शरान् लब्ध्वा रामोऽतितरां सुखी बभूवेत्यर्थः किम्भूतस्य धर्मजन्मनः धर्मोत्पादकस्य तथा स्वभावेन नम्रस्य विनीतस्य ।

पक्षे अथानन्तरं महामुनेः शालिहोत्रस्य तपोवनं प्राप्तवतो धर्मजन्मनो धर्म्मा-त्मजस्य स्वभावनम्रस्य नरेन्द्रसूनोर्युधिष्ठिरस्य पराशरोद्भवो व्यासस्तस्य प्रसाद-लाभेन निर्वृतिर्बभूव शालिहोत्राश्रमे व्याससन्दर्शनं जातमिति भावः । वंशस्थ-विलं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

तेनेति । स रामस्तदा तस्मिन् समये एकेनाद्वितीयेन तेनैव विश्वामित्रेणैव गुरुणा निर्वृत्तं सम्पादितम् अस्त्रशिक्षारूपं प्रयोजनं कार्य्यं यस्य तादृशः सन् भास्वान् सूर्य्य इव बभौ शुशुभे सूर्य्यवदतितेजस्वी जात इत्यर्थः । किम्भूतः एकं मुख्यं यच्चक्रं राष्ट्रं मिथिलेत्यर्थः तत्र आहिता विन्या-

तस्मिन् प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात्
सनाथभावं सहसा प्रपन्ने।
क्रतुक्रियासक्तधियां मुनीनां
रक्षोनिमित्तं भयमुद्दिदीपे॥ ८९॥

रक्षोहितद्विजायस्तदृष्टिमार्गाभिनोदितः।
मरुदानन्दनो यत्नमातस्थौ नृपनन्दनः॥ ९०॥

मित्रेण निश्चिता गतिर्गमनं यस्य सः इतः परं रामं सीतास्वयम्बरे मिथिलां गमयिष्यामीति विश्वामित्रोनिश्चितवानिति भावः। भास्वानपि एकचक्राश्रित-गतिः एकचक्रयुक्तरथेन गमनवान् भवति। "चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः" इति मेदिनी।

पक्षे स युधिष्ठिरस्तदा एकचक्रे एकचक्रनामकनगरे आश्रितगतिः कृत-गमनः सन् भास्वानिव बभौ, किम्भूतः एकेन तेनैव गुरुणा व्यासेन निवृत्तं निर्दिष्टं कथितमित्यर्थः प्रयोजनं पाञ्चालदेशे द्रौपदीस्वयम्बरोभविष्यति भवद्भिस्तत्र गन्तव्यमित्यादिरूपं यस्य सः। उपमेयं श्रौती॥ ८८॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् प्रदेशे विश्वामित्रतपोवनभूमौ नृपसूनुसङ्गात् राम-सम्बन्धात् सनाथभावे नाथसहितत्वं प्रपन्ने प्राप्ते सति क्रतुक्रियायां यज्ञकर्मणि आसक्ता धीर्मतिर्येषां तादृशानां मुनीनां रक्षोनिमित्तं राक्षसजन्यं भयं सहसा उद्दिदीपे जातं ताडकाविनाशात् जातामर्षा राक्षसाः पुनरपि मुनीनां यज्ञक्रियां विघातयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः।

पक्षे तस्मिन् एकचक्राख्ये प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात् युधिष्ठिरसम्बन्धात् सनाथ-भावं प्रपन्ने सति मुनीनां रक्षोनिमित्तं वकराक्षसजन्यं भयम् उद्दिदीपे, अन्यत् समानम्॥ ८९॥

रक्ष इति। मरुतोदेवानानन्दयति यश्चदुष्टोराक्षसान् विनाश्य सन्तोष-यतीति मरुदानन्दनो नृपनन्दनो रामः राक्षसवधार्थं यत्नम् उद्यमम् आतस्थौ कृतवान्, किम्भूतः रक्षसाम् अहिता द्वेष्टारो ये द्विजा ऋत्विजस्तैरायस्ता रामं प्रति प्रक्षिप्ता या दृष्टयस्ताभिस्तस्मात्तेषां भयाकुलत्वात्तु वचसा अभिनो-दितः प्रेरितः।

मारीचेष्टमनिष्टकारिणमसौ सिद्धाश्रमस्थायिनां
विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरोराज्ञया ।
सद्यः सानुचरं निशाचरपतिं भीमः सुबाहुं रणे
दोर्वीर्य्येण जघान वीरपदवीमारुह्य घोराम्बकम् ॥८१

भूचरद्विजगणाशनं द्विषं
खेचरद्विजगणाशनं तदा ।

पक्षे मरुदानन्दनो नृपनन्दनो भीमः रक्षसो वकस्य चितसद्दिनभोज्याद्वात् पथ्यो यो द्विजोब्राह्मणस्तत आयत्ता कारुण्यात् प्रचिप्ता इष्टियेन क्रियायां तद्यथा तथा माता कुन्त्या अभिनोदितः प्रेरितः सन् वकस्य विनाशाय यत्नमातस्थौ राक्षसभक्ष्यभीतं ब्राह्मणं दृष्ट्वा सञ्जातदयया कुन्त्या नियुक्तो भीमो वकराक्षसं विनाशयितुं भोज्यसञ्चितशकटमगादित्यर्थः । "मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ ८० ॥

मारीचेष्टमिति । अध्वरविधेर्यज्ञक्रियायाः गोप्ता रक्षिता असौ रामः विप्राणाम् अभयार्थमभयदानाय गुरोर्विश्वामित्रस्य आज्ञया रणे युद्धे दोर्व्वीर्य्येण स्ववाहुबलेनैव सद्यस्तत्क्षणात् सानुचरं ससैन्यं सुबाहुं सुबाहुनामानं निशाचरपतिं राक्षसश्रेष्ठं जघान, किम्भूतः स्वभावतः शान्तमूर्त्तिरपि वीरपदवीं वीरमार्गम् आरुह्य प्राप्य भीमः भयङ्करः, निशाचरपतिं किम्भूतं मारीचस्य मारीचनामकस्य राक्षसस्य इष्टं भ्रातृत्वात् प्रियं तथा सिद्धाश्रमस्थायिनां तपोवनवासिनां मुनीनामनिष्टकारिणम् अपकारकं तथा घोरे भयङ्करे अम्बके चक्षुषी यस्य स तथा तम् । "दैवदीपस्तु लोचनम् अम्बकम्" इति पुरुषोत्तमः ।

पक्षे असौ भीमो भीमसेनः गुरोः कुन्त्या आज्ञया रणे घोरां भयानकां वीरपदवीमारुह्य दोर्वीर्य्येण बाहुबलेनैव नतु बाणादिना वकं वकनामकं निशाचरपतिं सद्यो जघान, किम्भूतं मारी अनर्थयस्तत्र चेष्टा यस्य स तथा तं तथा सानुषु पर्वतगुहासु चरतीति सानुचरस्तं तथा सुबाहुं दीर्घभुजम्, अन्यत् समानम् । "मारी चण्ड्यां अनर्थये" इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

तं विधाय कुलमग्रजन्मनां
राक्षसक्षयकरोऽरक्ष सः ॥ ८२ ॥
द्विजराजगवीभिः स वर्द्धितश्रीर्नृपात्मजः ।
जगदानन्दयन् साक्षात् कामदेव इवाबभौ ॥८३॥
इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ।

भूचरेति। स रामः भुवि पृथिव्यां चरन्तीति भूचरा ये द्विजगणा ब्राह्मणगणास्तानश्नातीति तादृशं द्विषं शत्रुं तं सुबाहुं खेचरा अन्तरीक्षचारिणो ये द्विजगणाः पक्षिगणास्तेषामशनं भक्ष्यं विधाय कृत्वा अग्रजन्मनां ब्राह्मणानां कुलं समूहं ररक्ष रक्षितवान्, किम्भूतः राक्षसानां क्षयं नाशं करोतीति तादृशः।

पक्षे तं बकं, कुलं वंशं, स भीमः, अन्यत् समानम्। "दन्तविप्राण्डजा द्विजा" इत्यमरः। रथोद्धतावृत्तमिदम्। "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

द्विजेति। द्विजराजगवीभिर्ब्राह्मणश्रेष्ठानां वचनैर्वर्द्धिता श्रीर्यस्य तादृशः स नृपात्मजो रामः पक्षे भीमश्च जगत् भुवनम् आनन्दयन् राक्षसविनाशात् सन्तोषयन् सन् साक्षात् कामदेव इव कन्दर्प इव आबभौ शुशुभे, कामदेवोऽपि द्विजराजगवीभिश्चन्द्रकिरणैर्वर्द्धितश्रीर्भवति जगच्चानन्दयति अथ च कामदेव एतद्ग्रन्थकारयिता नृपतिविशेषः उपमानतया तस्याप्युल्लेखः कृतः सोऽपि ब्राह्मणवचनैर्र्धितश्रीर्जगच्चानन्दयति, एवमुत्तरत्रापि सर्गाणां समाप्तौ श्लिष्टतया कामदेवशब्देन तस्यैवोट्टङ्कनं करिष्यति। द्विजराजगवीति "गौरतद्धितलुकि" इति राजादित्वाट्टः, क्वचित स इत्यत्र समिति पाठः सतु न सम्यक् यतिभङ्गदोषात्। उपमेयं श्रौती ॥ ८७ ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीप्रेमचन्द्र-तर्कवागीश-भट्टाचार्यविरचितायां
कपाटविपाटिकाख्यायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां
प्रथमः सर्गः।

द्वितीयः सर्गः।

नृपेण कन्यां जनकेन दित्सिता-
मयोनिजां लम्भयितुं स्वयम्बरे।
द्विजप्रकर्षेण स धर्मनन्दनः
सहानुजस्तां भुवमप्यनीयत ॥ १ ॥

अथ सीताद्रौपद्योर्विवाहं वर्णयितुं द्वितीयसर्गमारभते

नृपेणेति। जनकेन जनकनाम्ना नृपेण स्वयम्बरे दित्सितां दातुमिष्टाम् अयोनिजां भूमेरुद्भूतां कन्यां सीतानाम्नीं लम्भयितुं प्रापयितुं द्विजेषु प्रकर्षं उत्कृष्टता यस्य स तथा तेन विश्वामित्रेणेत्यर्थः सहानुजो लक्ष्मणेन सहितो धर्मनन्दनोरामः तां तदीयां जनकसम्बन्धिनीं भुवमपि मिथिलामपि अनीयत प्रापितः, न केवलं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वाश्रमं नीतः किन्तु सीतां ग्राहयितुं मिथिलामपि नीत इत्यपेरर्थः, सीतास्वयम्बरे जनकेन निमन्त्रितो विश्वामित्रस्तां रामाय दापयितुं रामलक्ष्मणाभ्यां सह मिथिलां गतवान् इत्यर्थः। धर्मनन्दन इति धर्मं नन्दयति धर्मद्विष्टां रक्षसां विनाशाद्वर्धयतीति सः, यद्वा धर्मेण धर्मसंस्थापनेन मुनीन् नन्दयतीति तादृशः।

पक्षे जनकेन कन्यायाः पित्रा द्रुपदेन स्वयम्बरे दित्सिताम् अयोनिजां यज्ञवेदिसम्भूतां कन्यां द्रौपदीं लम्भयितुं द्विजप्रकर्षेण व्यासेन सहानुजो भीमार्जुनादिसहितः स धर्मनन्दनो धर्मात्मजो युधिष्ठिरस्तां द्रुपदसम्बन्धिनीं भुवं पञ्चालदेशम् अपि निश्चितमनीयत व्यासवचनात् द्रौपदीस्वयम्बरे पञ्चाल-देशं गतवानित्यर्थः। स्वयम्बर इति स्वयमात्मना पतिर्व्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणे अः। "जनकः पितृभूभुजोः" इति मेदिनी। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १ ॥

मार्गेष्वथो दीर्घतमःसुतस्य
कलत्रकृच्छ्रप्रतिमोचनेन।
अङ्गारवर्णस्य जितात्मनोऽसौ
चकार तोषं नरदेवजन्मा ॥ २ ॥
सार्धं द्विजैः संवृतधाम्नि जिष्णा-
वुपेयुषि ख्यातककुत्स्थवंश्ये।

मार्गेष्विति। अथो अनन्तरम् असौ नरदेवजन्मा रामः मार्गेषु पथिषु दीर्घतमा मुनिविशेषस्तस्य सुतस्य गौतमस्य कलत्रकृच्छ्रप्रतिमोचनेन कलत्रं पत्नी अहल्येत्यर्थः तस्य यत् कृच्छ्रं पाषाणभावेनावस्थानरूपं कष्टं तस्य प्रतिमोचनेन मोचनेन तोषं हर्षं चकार, अहल्यां शापमुक्तां कृत्वा गौतमं सन्तोषयामासेत्यर्थः। किम्भूतस्य अङ्गारवर्णस्य तेजस्वित्वात् ज्वलदङ्गारप्रतिमरूपस्य, तथा जितात्मनः जितेन्द्रियस्य।

पक्षे असौ नरदेवजन्मा अर्जुनः दीर्घतमःसु दीर्घाणि निविड़ानि तमांसि अन्धकारा यत्र तादृशेषु मार्गेषु गङ्गासमीपवर्त्मसु जित आग्नेयास्त्रेणाधीनीकृत आत्मा शरीरं यस्य तादृशस्य तस्यातिप्रसिद्धस्य अङ्गारवर्णस्य अङ्गारवर्णनाम कस्यचित्ररथापरनामकगन्धर्वस्य कलत्रात् तत्पत्नीकृतविनयाद्धेतोः कृच्छ्रात् वधरूपात् कष्टात् यत् प्रतिमोचनं तेन तोषं चकार। अयमर्थः रात्रौ गङ्गासमीपे गच्छत्सु पाण्डवेषु स्त्रीभिः सार्द्धं क्रीड़ता अङ्गारवर्णगन्धर्वेण तिरस्कृत्यार्जुनं प्रति बाणः प्रक्षिप्तः, अर्जुनस्तु उल्मुकेन तं बाणं निवार्य आग्नेयास्त्रेण तद्रथं भस्मीकृत्य च गृहीत्वा यदा तं विनाशयितुमुद्यतस्तदानीं तत्पत्नी पत्युर्मोक्षणार्थमतिविनयं कृतवती, तच्छ्रुत्वा चार्जुनस्तं मुमोचेति भारतवार्ता। अङ्गारवर्णेत्यत्र अङ्गारपर्णेति बहुषु प्रामाणिकभारतपुस्तकेषु पाठो दृश्यते अत्रापि यदि सएव स्यात् तदा रामायणपक्षे अङ्गस्य देहस्य आरो धारणं येभ्यस्तादृशानि पर्णानि पत्राणि यस्य तथा तस्य, गलत्पर्णानि भुक्त्वा शरीरं धारयत इत्यर्थः इति व्याख्येयम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम् ॥ २ ॥

नयज्ञसेनस्य नयोपपन्ना
राज्ञः पुरी भूपतिभिः पुपूरे ॥ ३ ॥
आलोलचामरमरालचितान्तराले-
श्छत्रोत्करैः स्तवकिता पृथिवीश्वराणाम् ।
नानादिगन्तरजुषां कमलाकराणा-
मेकालयत्वमिव सा नगरी जगाम ॥ ४ ॥

सार्धमिति। जिष्णौ जयशीले ख्यातककुत्स्थवंश्ये ख्यातोऽतिप्रसिद्धो यः ककुत्स्थस्य नृपविशेषस्य वंशोऽन्ववायस्तत्र भवे रामे द्विजैर्विश्वामित्रादिभिः सार्धम् उपेयुषि मिथिलां प्राप्ते सति नयज्ञा नीतिकुशला सेना यस्य तादृशस्य राज्ञो जनकस्य नयोपपन्ना नीतिविलसिता पुरी नगरी भूपतिभिः सीता-विवाहार्थं निमन्त्रितैराजभिः पुपूरे व्याप्ता, किम्भूते संवृतं प्रतिच्छन्नं धाम प्रभावो यस्य तस्मिन्। यद्यपि रामायणे नृपाणामागमनं न वर्णितं तथापि नरसिंहपुराणादौ वर्णितमिति नानुपपत्तिः। यथा "नानादेशादथायाता जन-कस्य निवेशनम्। राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः" इत्यादि।

पक्षे संवृतधाम्नि ब्राह्मणवेशधारित्वात् अप्रकटितक्षात्रतेजसि जिष्णौ अर्ज्जुने द्विजैर्ब्राह्मणैः सार्धम् उपेयुषि सति यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य राज्ञो नयोपपन्ना पुरी भूपतिभिर्न पुपूरे अपि तु पुपूर एवेति काकुः, किम्भूते ख्यातककुत्स्थवंश्ये ककुदः कलङ्कस्य स्था स्थितिर्यत्र स तथा ककुत्स्थश्चन्द्रः ख्यातो यः ककुत्स्थस्य वंशस्तत्र भवे चन्द्रवंशजे इत्यर्थः, जिष्णावित्युपलक्षणं युधिष्ठिरादीनामपि द्रुपदपुरीगमनस्य भारते वर्णनात्। "अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः" इति पुरुषोत्तमः "ककुत्स्थाङ्कुश्यचिह्नयोः" इति कोषः ॥ ३ ॥

आलोलेति। सा नगरी जनकपुरी पक्षे द्रुपदपुरी पृथिवीश्वराणां राज्ञां छत्रोत्करैरातपत्रसमूहैः स्तवकिता सती श्वेतत्वात् पुण्डरीकवृन्दस्वरूपैश्छत्रै-र्व्याप्ता सतीत्यर्थः, नानादिगन्तरजुषां नानादेशस्थितानां कमलाकराणां पद्माकराणाम् एकालयत्वम् एकाधारत्वमिव जगाम प्राप्तवती, नैषा श्वेतच्छत्र-समूहव्याप्ता नगरी किन्तु सर्व पद्माकराः किमेकत्रास्यां नगर्यां पुञ्जीभूता

सद्यो मृष्टाभरणकिरणैः पूरयन्तो दिगन्तान्
वीर्योत्कर्षादहमहमिकां भूभृतो दर्शयन्तः।
वैन्ध्यं वैन्ध्यास्तरव इव ते पुष्पिताः सानुभागं
क्षत्रायत्ते विहितरतयः शोभयन्ति स्म रङ्गम् ॥५॥

अथानुरूपेण जनेन गुप्ता
मनोज्ञवेशा मनुजेन्द्रकन्या।

इति तात्कालिकाः सम्भावयामासुरित्यर्थः। किम्भूतैश्छलोल्करैः आलोलानि चञ्चलीक्रियमाणानि यानि चामराणि बालव्यजनानि तान्येव मराला राजहंसास्तैश्चितानि व्याप्तानि अन्तरालानि मध्यानि येषां तैः, राजहंसा अपि पद्मानां मध्येऽवतिष्ठन्ते, नानादिगन्तरजुषामिति काकाक्षिगोलकन्यायात् पृथिवीश्वराणामपि विशेषणं, पृथिवीश्वरा अपि कमलाकराः कमलाया लक्ष्म्या आकरा आश्रया भवन्ति। अत्र छलोल्कराणां पुण्डरीकोत्करत्वारोपः शार्थत्वादेकदेशविवर्त्तिरूपकं तदनुप्राणिता च एकालयत्वमिवेत्यलोत्प्रेक्षा तेन चात्र रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥४॥

सद्य इति। ते भूभृतो राजानो रङ्गं स्वयम्बरसमाजं शोभयन्ति स्म किम्भूताः सद्यस्तत्कालं मृष्टानि संस्कृतानि यानि आभरणानि अलङ्कारास्तेषां किरणैर्दीप्तिभिर्दिगन्तान् दिग्भागान् पूरयन्तः प्रकाशयन्तः तथा वीर्यस्य बलस्य उत्कर्षादाधिक्यात् अहमहमिकां परस्परमहङ्कारं दर्शयन्तः प्रकटयन्तः, तथा क्षत्रायत्ते क्षत्रियसाध्ये कर्मणि एकत्र हरधनुर्भङ्गे अन्यत्र लक्ष्यवेधे विहिता रतिरनुरागो यैस्तादृशाः। उपमिनोति पुष्पिताः सञ्जातकुसुमा वैन्ध्या विन्ध्यपर्वतोत्पन्नास्तरवो यथा वैन्ध्यं विन्ध्यसम्बन्धिनं सानुभागं प्रस्थप्रदेशमिव, यथा पुष्पिता वैन्ध्यास्तरवो वैन्ध्यं सानुभागं शोभयन्ति तथेत्यर्थः। उपमेयं शोता। "अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः" इत्यमरः। मन्दाक्रान्तावृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

अथेति। अथ राज्ञां सभाप्रवेशानन्तरं मनुजेन्द्रकन्या सीता पक्षे द्रौपदी

उपाययौ लोचनवर्त्म राज्ञा-
माज्ञेव मूर्ता मकरध्वजस्य ॥ ६ ॥
सा तत्र यानादवतीर्य तन्वी
सौदामिनीवाम्बुदराजिमध्यात्।
समीपमाप स्वपणीकृतस्य
चापस्य पुष्पायुधचापयष्टिः ॥ ७ ॥
शक्तिर्मूर्तिमयी स्मरस्य जगतीनारीमयं मण्डनं
कान्तानामुपमानकल्पनकला कान्तेः समुत्तेजनम्।

च राज्ञां लोचनवर्त्म नयनपथम् उपाययौ गतवती सा तैर्दृष्टेत्यर्थः, किम्भूता अनुरूपेण योग्येन जनेन कञ्चुकिप्रभृतिना गुप्ता रक्षिता, तथा मनोज्ञोरमणीयो वेशो यस्याः सा, तथा मकरध्वजस्य कामस्य मूर्ता मूर्तिमती आज्ञेव यूनां वशीकरणे अनुमतिरिव सौन्दर्येण वशीकृतराजसमूहेत्यर्थः। उत्प्रेक्षेयम् ॥६॥

सेति। सा तन्वी क्षीणाङ्गी सीता द्रौपदी च तत्र रङ्गे यानात् शिबिकाया अवतीर्य अवरुह्य स्वपणीकृतस्य स्वस्या विवाहाय शुल्कीकृतस्य चापस्य हरधनुषः पक्षे लक्ष्यवेधार्थं स्थापितस्य धनुषः समीपम् आप प्राप्तवती, किम्भूता पुष्पायुधस्य कामस्य चापयष्टिर्धनुर्दण्डरूपा अतितरां कामोद्दीपिकेत्यर्थः, कीव अम्बुदराजिमध्यात् मेघपङ्क्तिमध्यात् सौदामिनीव विद्युदिव, यथा अम्बुदराजिमध्यादवतीर्य्य वहिर्निर्गत्य सौदामिनी शोभते तथेत्यर्थः। अत्र सौदामिनीवेत्युपमायाः पुष्पायुधचापयष्टिरिति रूपकस्य च परस्परमनपेक्ष्य स्थितत्वादुपमारूपकयोः संसृष्टिरलङ्कारः "मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते" इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

शक्तिरिति। सा सीता पक्षे द्रौपदी च राजव्रजस्य राजसमूहस्य चक्षुषाम् आनन्दस्य आह्लादस्य पण्यस्थली क्रयस्थानमभूत्, आनन्द एव पण्यं क्रेयवस्तु तस्य स्थलीति वा, तां दृष्ट्वा राजान आनन्दमग्ना बभूवुरित्यर्थः, किम्भूता स्मरस्य

लक्ष्मीः संसृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याम्भसां
सा राजव्रजचक्षुषां क्षणमभूदानन्दपण्यस्थली ॥८॥

सौन्दर्यश्रीपताका निखिलयुवमनःशृङ्खला लोकचक्षुः-
पक्ष्मस्पन्दव्युदासः सुरमुनिहृदयाकर्षणे कामपाशः।
तारुण्योद्यानवल्ली पतिसुकृतकला कामकोदण्डमौर्वी
रेजे तद्दोर्लताग्रे वरवरणविधौ कल्पिता पुष्पमाला ॥९

कामस्य मूर्त्तिमयी गृहीतविग्रहा शक्तिरस्त्रविशेषरूपा सामर्थ्यस्वरूपा वा अतितरां कामोद्दीपिकेत्यर्थः, तथा जगतो लोकस्य नारीमयं स्त्रीरूपं मण्डनमलङ्कारः यया नार्य्या जगदलङ्कृतमित्यर्थः, तथा कान्तानां स्त्रीणाम् उपमानकल्पनस्य साम्यप्रतिपादनस्य कला शिल्पम् अतिसौन्दर्यात् स्त्रीणामुपमानभूतेत्यर्थः, तथा कान्तेः शोभायाः समुत्तेजनं प्रकाशिका, तथा संसृतिः संसार एव सागरः समुद्रस्तस्य लक्ष्मीः श्रीरिव, अन्यापि लक्ष्मीः समुद्रोत्पन्ना, तथा लावण्यपुण्याम्भसां लावण्यरूपपवित्रजलानां सरसी सरोवरमिव अतिलावण्यवतीत्यर्थः। अत्र बहूनां रूपकाणां सद्भावात् निरङ्गमालारूपकम्। "कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके" इति मेदिनी। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

सौन्दर्येति। वरस्य जामातुर्वरणविधौ वरणविधानाय कल्पिता रचिता तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च दोर्लताया भुजवल्ल्या अग्रे स्थिता पुष्पमाला रेजे शुशुभे, किम्भूता सौन्दर्यश्रियः सौन्दर्यलक्ष्म्याः पताका वैजयन्तीव तस्याः सौन्दर्यातिशयं व्यञ्जयन्तीत्यर्थः, तथा निखिलानां सर्वेषां यूनां मनसः शृङ्खला बन्धनरज्जुरिव, तथा लोकचक्षुषां पक्ष्मणां स्पन्दस्य निमेषस्य व्युदासो निराकरणं तद्धेतुरित्यर्थः, तथा सुराणां मुनीनाञ्च हृदयाकर्षणे कामपाशः कामस्यास्त्रविशेष इव, तथा तारुण्यं यौवनमेव उद्यानमुपवनं तस्य वल्ली लतेव, तथा पत्युर्भविष्यतः स्वामिनः सुकृतस्य पुण्यस्य कला मूलधनरूपस्य सुकृतस्य वृद्धिरूपेत्यर्थः, तथा कामकोदण्डस्य कन्दर्पधनुषो मौर्वी ज्येव। अत्र लोकचक्षुः-

सा दुग्धसिन्धोरुदितेव लक्ष्मी-
र्लावण्यमस्या नियतं सुधेव ।
यदेतदापीय दृशा प्रपेदे
मनुष्यलोकोऽप्यनिमेषभावम् ॥ १० ॥

राज्ञां मनोदर्पणमण्डलेषु
प्रत्येकमेका युगपत् स्फुरन्ती ।
रराज बाला कुमुदाकरेषु
रेखा हिमांशोः प्रतिबिम्बितेव ॥ ११ ॥

पक्ष्मस्पन्दव्युदास इत्यत्र हेत्वलङ्कारः, अन्यत्र तु निरङ्गमालारूपकमित्यनयोः संसृष्टिः। स्रग्धरावृत्तम्। 'वरवरणविधौ' इत्यत्र 'वरवरणकृते' इति प्रामधर-धृतः पाठः ॥ ९ ॥

सेति। सा सीता पक्षे द्रौपदी च दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रादुदिता उत्थिता लक्ष्मीरिव, तथास्या लावण्यं शरीरसौन्दर्यं नियतं निश्चितं सुधेव अमृतमेव, कथमेतज्ज्ञातमित्याह यद्यस्मात् एतल्लावण्यं दृशा चक्षुषा आपीय साभिलाषं दृष्ट्वा अथच पीत्वा देववत् मनुष्यलोकोऽपि अनिमेषभावं निमेषशून्यत्वं प्रपेदे प्राप्तवान्, देवानां हि सुधापानादेवानिमेषत्वं नतु स्वभावात् अतः सुधारूपं लावण्यं पिबतो मनुष्यलोकस्यापि तद्युक्तम् इत्यर्थः। अत्रोत्प्रेक्षापरिपुष्टेन अनुमानालङ्कारेणातिसुन्दरीयमिति वस्तु ध्वन्यते ॥ १० ॥

राज्ञामिति। एका बाला सीता पक्षे द्रौपदी च प्रत्येकं राज्ञां मनोदर्पण-मण्डलेषु स्वच्छत्वात् मनांसि दर्पणमण्डलानीव आदर्शतलानीवेति तेषु युग-पदेकदैव स्फुरन्ती विलसन्ती सती रराज, उपमिनोति कुमुदाकरेषु प्रति-बिम्बिता प्रतिबिम्बत्वेन स्फुरन्ती हिमांशोश्चन्द्रस्य रेखेव चन्द्ररेखा यथा एकापि सर्वत्र कुमुदाकरेषु युगपत् प्रतिबिम्बिता राजते तद्वदित्यर्थः, अतिसौन्दर्याद्राज्ञां मनोजहारेत्यर्थः। मनोदर्पणमण्डलेष्विति व्याघ्रादिभिरनुक्तसामान्यप्रयोगे इत्यनेन उपमासमासः। उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

पुष्पैर्विचित्रैर्ग्रथितो विरेजे
तस्या घनः कुञ्चितकेशपाशः।
तद्वक्त्रपद्मोत्तमगन्धलोभात्
सान्द्रीभवद्भृङ्गपरम्परेव ॥ १२ ॥
वक्त्रस्य तस्याः प्रसमीक्ष्य शोभां
तारापतिर्मण्डलमाप भानोः।
तथापि नो साम्यमुपैति तस्मात्
तप्तुं तपः प्राप पुरारिमौलिम् ॥ १३ ॥

पुष्पैरिति। तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च घनोनिविड़ः कुञ्चितः स्वभावाद्भङ्गुरो चुटिकारूपोवा केशपाशः केशकलापः तद्वक्त्रपद्मोत्तमगन्धलोभात् तस्याः सीताया द्रौपद्याश्च वक्त्रपद्मस्य मुखकमलस्य य उत्तमगन्धोऽतिसौरभ्यं तस्य लोभाद्धेतोः सान्द्रीभवन्ती निविड़तया मिलन्ती भृङ्गपरम्परेव भ्रमरपङ्क्तिरिव विरेजे, नायं केशपाशः किन्तु मुखसौरभ्यलोभात् पश्चात् मिलिता भ्रमरावलिरिवेत्युत्प्रेक्षा। किम्भूतः विचित्रैर्नानाविधैः पुष्पैर्ग्रथितः सम्बद्धः, इदं स्वरूपवर्णनमात्रं नतूत्प्रेक्षायाः प्रयोजकम्। "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः। तस्मादित्यत्र 'दीनः' इति शशधरधृतः पाठः, दीनः क्षीणः सन् इति व्याख्यातः ॥ १२ ॥

वक्त्रस्येति। तारापतिश्चन्द्रस्तस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च वक्त्रस्य मुखस्य शोभां स्वस्मादुत्कृष्टं सौन्दर्यं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा भानोः सूर्य्यस्य मण्डलं प्राप तादृशशोभाप्राप्त्यर्थं तपस्तप्तुमिति शेषः, अमावस्यायां सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराशावस्थानादियमुत्प्रेक्षा, तथापि भानुमण्डलप्रवेशेऽपि साम्यम् एतन्मुखसादृश्यं नो उपैति न प्राप्तवान् तस्मात् साम्यालाभादिव तपस्तप्तुं तपसा अधिकतरं पुण्यमुपार्जयितुं पुरारेः शिवस्य मौलिं मूर्द्धानं प्राप, अन्योऽपि एकत्र तीर्थादौ तपसा स्वाभीष्टमप्राप्य ततोऽप्युत्कृष्टं तीर्थान्तरमाश्रयति एतेनास्या मुखमतितरां मनोज्ञमिति भावः। अत्राभिधेयस्य सम्भाव्यमानत्वादिवादिपदाप्रयोगाच्च प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम्। एष्विन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१३॥

एतस्या नेत्रशोभां तुलयति न यदा खञ्जनः प्राप्तकीर्त्ति-
र्नूनं वातापिहन्तुर्व्रजति पदमितो योगयुक्तस्तपस्वी।
तद्वन्नीलोत्पलेन प्रतिदिवसमतोमग्नमप्सु प्रविष्टाः
कान्तारं तद्वदेण्यः प्रथितमिह यतो नास्त्यलभ्यं तपोभिः
॥ १४ ॥

तद्दन्तशोभामनुकर्त्तुमेषा
नाभूद्यतो दाड़िमवीजपङ्क्तिः।

एतस्या इति। प्राप्तकीर्त्तिः सौन्दर्य्येण लब्धप्रतिष्ठोऽपि खञ्जनः पक्षिविशेषः एतस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च नेत्रशोभां चक्षुःसौन्दर्य्यं यदा न तुलयति सदृशीकरोति नूनमुत्प्रेक्षे तदा योगयुक्तो योगी तपस्वी च भूत्वा इतोऽस्माद्देशात् वातापिहन्तुरगस्त्यस्य पदमाश्रमं दक्षिणादिशमित्यर्थः व्रजति एतन्नेत्रशोभा-प्राप्त्यर्थं तपः कर्त्तुमिव दक्षिणदिशं गच्छतीत्यर्थः। वर्षासु खञ्जनानां दक्षिण-दिग्गमनप्रसिद्धेरियमुत्प्रेक्षा। तथा तद्वत् खञ्जनेनेव नीलोत्पलेन अतोऽस्मादे-तस्या नेत्रशोभाप्राप्त्यर्थं तपः कर्त्तुमिवेत्यर्थः। प्रतिदिवसं नतु कदाचित् अप्सु जलेषु मग्नं, तथा तद्वत् खञ्जननीलोत्पलवत् एण्यो हरिण्यः तपः कर्त्तुं कान्तारं महारण्यं प्रविष्टाः। कथमेवमेतैरनुष्ठितमित्यत्र हेतुमाह यतोऽस्मिंस्तपोभि-रलभ्यम् अप्राप्यं नास्ति सर्वमेव तपसा प्राप्यत इति इह लोके प्रथितं प्रसिद्धम्। एतस्या नयनं खञ्जनवत् सदा चञ्चलं नीलोत्पलवत् सुन्दरं हरिणीनयनवत् विस्तृतञ्चेत्युपमालयमुत्प्रेक्षया व्यज्यते। अन्येऽपि तपस्विनस्तपः कर्त्तुं केचित् प्रसिद्धमुनेराश्रमं गच्छन्ति केचिज्जले निमज्ज्य आप्लुतव्रतं कुर्वन्ति केचिच्च महारण्यं प्रविशन्ति। अत्रोत्प्रेक्षावाचकस्य नूनमित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः। मग्नमिति भावे क्तः। "कान्तारोऽस्त्री महारण्यम्" इति विश्वः। शार्दूल-विक्रीड़ितमिदं वृत्तम् ॥ १४ ॥

तद्दन्तेति। एषा दाड़िमवीजानां पङ्क्तिः श्रेणी यतो हेतो रस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च दन्तशोभां दन्तसौन्दर्य्यम् अनुकर्त्तुं सदृशीकर्त्तुं अक्षमा

भक्त्वा ततोऽस्या हृदयं विदद्रे

तत्तापतप्तं भुवमीर्ष्ययेव ॥ १५ ॥

तदीयसौन्दर्यसरोमृणालं

भुजद्वयं रक्तकराम्बुजाढ्यम् ।

विकाशनार्थं रविरश्मितुल्या

नखांशवोऽग्रे प्रसरन्ति शोणाः ॥ १६ ॥

समर्था नाभूत् ततोऽहितोऽभ्युत्प्रेक्षायां निश्चये वा ईर्ष्ययेव तत्तापतप्तं सदृशो-त्करणासामर्थ्यजन्यसन्तापकदर्थितम् अस्या दाडिमबीजपङ्क्तेर्हृदयं मध्यम् यत च यद: विदद्रे स्वयं विदीर्णम्, अन्यस्यापि हृदयम् ईर्ष्यया सन्तापात् विदीर्णमात्रं भवति । एतेनास्या दन्ताः सूक्ष्मतया शुक्लतया चातिमनोज्ञा इति भावः । यद्यपि दाडिमफलस्यैव विदारणं नतु बीजपङ्क्तेस्तथापि अवयविनो-ऽवयवेऽप्यारोप्येति इति तथोक्तम् । अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्यरूप-व्यतिरेकिव्याजोक्तितयोरपेक्षा सङ्कीर्यते ॥ १५ ॥

तदीयेति । रक्ते लोहिते च ते करावेव अम्बुजे पद्मे चेति ताभ्यामाढ्यं युक्तं भुजद्वयं तस्या बाहुयुगलं तदीयसौन्दर्यमेव सरः पद्माकरस्तस्य मृणालं बिसस्वरूपं तथा विकाशनार्थं कराम्बुजयोः प्रकाशनाय रविरश्मितुल्याः प्रातःकालीनसूर्य्यकिरणसदृशाः शोणाः कराम्बुजयोराभया अरुणा नखांशवो नखरश्मयोऽग्रे प्रसरन्ति विलसन्ति, अन्यदपि मृणालं सरसि जायते तत्र च पद्मं विकसति तदपि सूर्यकिरणाः प्रकाशयन्ति, एतेनास्या भुजद्वयमतिसरलं करावप्यतिरक्तौ कोमलाश्च नखाश्चातिकान्तिमन्त इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे साङ्गरूपकम् उत्तरार्द्धे तुल्यशब्दप्रयोगादार्थी उपमा एवञ्चानयोरङ्गाङ्गि-भावः । "रक्तकराम्बुजाभ्यां इति पाठे रक्ताभ्यां कराम्बुजाभ्यां उपलक्षितम् इति व्याख्या ॥ १६ ॥

अम्बिति । एतस्याः सीतायाः पक्षे द्रौपद्याश्च अङ्घ्री सविलासगमने चतुरं निपुणं, चलितचतुरमिति पाठे स एवार्थः, पादद्वन्द्वं चरणयुगलं नूपुरा-भ्याम् उपार्ज्जं प्रद्योतं युक्तमित्यर्थः किम्भूताभ्यां प्रतिपदं प्रतिपदचैर्य्यं पदान्ते

नन्वेतेभ्यः स्फुटमनुनिशं बद्धकोषाञ्जलिभ्यः
सानुक्रोशं निजरुचिलवो दीयतामम्बुजेभ्यः ।
इत्येतस्याः प्रतिपदमिह व्याहरन्तौ पदान्ते
पादद्वन्द्वं ललितचतुरं नूपुराभ्यामुपास्तम् ॥ १७ ॥

गमनमलसयातैः कुम्भलक्ष्मीं कुचाभ्या-
मविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन ।
यदियमहरदेषा हेतुना तेन नूनं
निजवपुषि करीन्द्राः पांशुपूरं क्षिपन्ति ॥ १८ ॥

चरणोपान्ते ननु भोः सीते पत्नि द्रौपदि च एतेभ्योऽम्बुजेभ्यः सानुक्रोशं सदयं यथा स्यात्तथा किञ्चिद्दयां प्रकाश्येत्यर्थः निजरुचिः स्वीयपादादिकान्तिलवोऽल्पोऽपि तावतैव चरितार्थानि भविष्यन्ति नत्वधिकदानार्थमनुरुध्यसे तस्मात् किञ्चिदपि दीयतां वितीर्यतामिति व्याहरन्तामिव कथयन्तामिव, अम्बुजेभ्यः किम्भूतेभ्यः स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा अनुनिशं प्रतिरात्रि बद्धः कोषरूपोऽञ्जलिर्यैस्तानि तथा तेभ्यः कोषरूपमञ्जलिं बद्धा याचमानेभ्यः इत्यर्थः योहि अञ्जलिं बद्धा याचते तस्मै दानमुचितमेव तस्माद्दीयतामिति दाने हेतुगर्भं विशेषणमिदम् अत्रानुगत-नूपुरशिञ्जितरूपे प्रस्तुते व्याहरणसम्भावनादिवशब्दप्रयोगाच्च वस्तुप्रस्तुत-वस्तूत्प्रेक्षा । पदान्त इति गौरवाय राज्ञः पदान्ते कथयतीत्यादिवत् अन्यथा अन्ते इत्यनेनैवोपपत्तौ पदपदप्रयोगेऽधिकपदत्वदोषः प्रसज्येतेति बोध्यम् । कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपीत्यमरः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । पदान्ते इत्यत्र उपान्त इति क्वचित् पाठः ॥ १७ ॥

गमनमिति । यद्यस्मादियमेका सीता पत्नी द्रौपदी च अलसयातैर्मन्द-गमनैः करीन्द्राणां गमनं तथा कुचाभ्यां कुम्भलक्ष्मीं कुम्भयोः शोभां तथा ऊरुकाण्डद्वयेन ऊरुदण्डयुगलेन अविकलां सम्पूर्णां करशोभां शुण्डाशोभाञ्च अहरत् हृतवती नूनमुत्प्रेक्षे करीन्द्रा हस्तिश्रेष्ठास्तेन तज्जन्यदुःखेनैव हेतुना निजवपुषि स्वशरीरे पांशुपूरं धूलिसमूहं क्षिपन्ति, अन्योऽपि सर्वस्वे हृते दुःखेन

एवं नरेन्द्रेषु वितर्कयत्सु
ततो विलोक्यावयवं तदीयम्।
उत्क्षिप्य पाणी निपुणेन वाणी
मध्येसभं केनचिदित्यवाचि ॥ १९ ॥

दुरानमं धनुरिदमीश्वरादृते
निजौजसा कलितगुणं विधाय यः।
प्रदर्शयेत् परिषदि लब्धलक्ष्यतां
जयश्रिया सह स लभेत कन्यकाम् ॥ २० ॥

धूलिधूसरिता भवन्ति एतेनास्या गमनादिकमतिमनोज्ञमिति भावः। अत्र करीन्द्राणां स्वाभाविकधूलिविक्षेपक्रीडायां एतस्या गमनादिहरणं हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितं तच्च स्वसदृशं गमनादिकं बोधयद्बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति तेन निदर्शनोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। मिलित्वा बहूनामेकैकवस्तुहरणे न तादृग् दुःखं यादृक् एकस्य हरणे इत्यत एकेत्युक्तम्। मालिनीवृत्तम् ॥ १८ ॥

एवमिति। नरेन्द्रेषु राजसु तदीयं सीतासम्बन्धिनं पक्षे द्रौपदीसम्बन्धिनम् अवयवम् अङ्गं विलोक्य एवं पूर्वोक्तरीत्या वितर्कयत्सु सत्सु ततोऽनन्तरं केनचिन्निपुणेन कथनदक्षेण अर्थात् रामायणपक्षे शतानन्देन भारतपक्षे धृष्टद्युम्नेन च मध्येसभं सभाया मध्ये पाणी हस्तौ उत्क्षिप्य उत्तोल्य इति वक्ष्यमाणप्रकारा वाणी वचनम् अवाचि उक्ता। उत्क्षिप्य पाणी इति कथनस्वभावः। मध्येसभमिति पारे मध्ये षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावसमासः ॥ १९ ॥

यदवाचि तदाह—

दुरेति। यो जन ईश्वरादृते महादेवं विना अन्यैर्दुरानमम् आनमयितुमशक्यम् इदं धनुः निजौजसा स्वीयसामर्थ्येन कलितगुणम् आरोपितज्यं विधाय कृत्वा परिषदि सभायां लब्धलक्ष्यतां स्वस्य विशिष्टधनुर्द्धरत्वं प्रदर्शयेत् प्रकाशयेत् स जयश्रिया सह कन्यकां सीतां लभेत प्राप्नोति, न केवलं कन्यका-

इति वचसि तदानीमुक्तमात्रे नरेन्द्राः
पृथुतरभुजदर्पास्तूर्णमुत्थाय पीठात्।
द्रुतपदमभिपेतुस्तद्धनुर्भीमरूपं
फणिपतिमिव भोगिग्राहिणोऽग्र्यं ग्रहीतुम् ॥२१॥
कन्यां निधानकलसीमिव कार्मुकञ्च
भीमं भुजङ्गमिव तत्प्रतिबन्धरूपम्।

प्राप्तिः किन्तु जयश्रीरपि तस्य भविष्यतीत्यर्थः। ईश्वराहृते इति ईश्वरसम्बन्धिनः सुनर्म भार्ये। अन्येषां दुरानममिति भावः।

भारतपक्षे लब्धलक्ष्यतां लब्धं विद्धं लक्ष्यं राधाचक्ररूपं येन स तथा तस्य भावस्तत्ता तां राधाचक्रभेदं कुर्यादित्यर्थः कन्यकां द्रौपदीम्, अस्मिन् पक्षे ईश्वराहृते इति ईश्वरस्य किमसाध्यम् अन्येषां दुरानममित्यर्थः। वक्रोक्तिरलङ्कारः। रुचिरावृत्तम्। "चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा" इति लक्षणात् ॥ २० ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारे वचसि उक्तमात्रे सति तदानीं वचनस्याव्यवहितक्षण एव नरेन्द्राः स्वयंवरस्था राजानस्तूर्णं शीघ्रं पीठात् मञ्चात् उत्थाय द्रुतं त्वरितं पदं पदविक्षेपो यत्र क्रियायां तथथा स्यात्तथा भीमं दुरानमत्वात् भयजनकं रूपं यस्य तादृशं अग्र्यम् अतिश्रेष्ठम् तत् पक्षीभूतं धनुर्ग्रहीतुम् अभि अभिमुखीकृत्य पेतुर्जग्मुः, किम्भूताः पृथुतरोऽत्यन्तो भुजयोर्दर्पो येषां ते, उपमिनोति अग्र्यं विषोल्वणम् अतएव भीमरूपं फणिपतिं सर्पश्रेष्ठं ग्रहीतुं भोगिग्राहिण आहितुण्डिका इव। भोगिग्राहिणोऽपि नरेन्द्रशब्दवाच्यास्तथा च "नरेन्द्रो वार्त्तिके राज्ञि विषवैद्ये" इति हेमचन्द्रः। उपमेयं समासगा श्रौती। मालिनीवृत्तम् ॥ २१ ॥

कन्यामिति। कतिचित् केचन क्षितीशा राजानः कन्यां सीतां पक्षे द्रौपदीञ्च निधानम् अस्वामिकसुवर्णादिधनं तस्य कलसीमिव निधानकलसीवदतिलोभनीयामित्यर्थः दृष्ट्वा तथा कार्मुकञ्च पक्षीभूतं धनुश्च तत्प्रतिबन्धरूपं

दृष्ट्वा विलोलमतयः कतिचित् क्षितीशा

आदातुमुज्झितुमपि क्षमतामवापुः ॥ २२ ॥

साभिमानमनसो नराधिपाः

केचिदाचरितबाहुसाहसाः ।

चापमाननतिबाहुविक्लवाः

कुर्वते स्म निजमानमानतम् ॥ २३ ॥

निधानकलधौतसहस्रकन्यालाभप्रतिबन्धकं भीमं भयानकं भुजङ्गमिव दृष्ट्वा विलोला चपला इतिकर्तव्यताविमूढेत्यर्थः मतिर्येषां तादृशाः सन्तः आदातुं आरोपणार्थं तद्ग्रहीतुं तथा उज्झितुं परित्यक्तुमपि क्षमतां योग्यतां न अवापुः प्राप्तवन्तः कन्येयमतिसुन्दरी कथमुपेक्षणीया धनुस्तु दुरा-धर्षमिति परामृश्य धनुर्ग्रहण-परित्यागयोरेकतरं कर्त्तुं न शेकुरित्यर्थः कन्यां दृष्ट्वा उज्झितुं कार्मुकं दृष्ट्वा आदातुमिति व्युत्क्रमेण सम्बन्धः इति वा, निधानकलधौतनिधानेऽपि प्रायः सर्पस्तिष्ठति स च तद्ग्रहणे प्रतिबध्नाति। तत्र पूर्वार्धे उपमालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

साभीति। साभिमानं ममापीदं धनुर्दुरानममिति मत्वा सगर्वं मनो येषां तादृशाः केचिन्नराधिपाः चापमानस्य धनुःपरिमाणस्य नतौ आरोपेण नमीकरणे बाह्वोर्विक्लवोऽसामर्थ्यं येषां तादृशाः सन्तः निजमानं स्वस्यैव सम्मानम् आनतं विनाशितमित्यर्थः कुर्वते स्म, किम्भूताः आचरितं प्रकटं प्रकाशितं बाह्वोः साहसं बलं यैस्ते अतिबलवन्तो मे बाहू कथं न पारया-मीति गर्वेण साटोपं धनुःसमीपं गत्वा तदानमयितुमशक्ताः सन्तः लज्जाकीर्तिं चक्रुरित्यर्थः। अत्र आनमतो अशक्ता मानमानतं कुर्वतेस्मेति विरोधालङ्कारः तेन च चापमानं विनाशयितुमशक्नुवन्त इव निजमानं विनाशयामासुरित्युत्-प्रेक्षा व्यज्यते। "मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे" इति हेमचन्द्रः। रथोद्धतावृत्तं "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

दूरात् केचन केचिदीक्षणपथादन्ये करास्फालना-
देके धारणतः सगर्वमितरे मुष्टौ तलास्फालनात् ।
चापस्यौकरणात्परे कतिपये जीवाटनीघट्टनात्
कोदण्डे नयशालिनीव नृपतौ वन्ध्यश्रमास्तेऽभवन् ॥२४॥

मद्राङ्गचेदिमगधेशपुरःसरेषु
स्वाय राजसु जलं मनसा ददत्सु ।
जिष्णुर्द्विजेन्द्रनिकटाद्धरिवंशकेतु-
र्गर्भादिवाग्निररणेरुदगात् कुमारः ॥ २५ ॥

विशेषतः पूर्वोक्तमेवाह

दूरादिति। ते राजानः नयशालिनि नीतिज्ञे नृपताविव कोदण्डे धनुषि वन्ध्यो निष्फलः श्रमः प्रयासो येषां तादृशा अभवन् यथा नयशालिनि नृपतौ अन्ये नृपतयो विफलश्रमा भवन्ति तथेत्यर्थः कथमित्याह केचन राजानो दूरात् धनुरदृष्ट्वैवेत्यर्थः निवृत्ता इति शेषः एवं सर्वत्र। तथा केचित् ईक्षणपथात् दर्शनमार्गात् धनुर्दृष्ट्वेत्यर्थः तथा अन्ये करास्फालनात् कराभ्यां स्पर्शनात् दृष्ट्वा गत्वा कराभ्यां स्पृष्ट्वा च भग्नोत्साहा निवृत्ता इत्यर्थः एके सगर्वं साहङ्कारं यथा तथा धारणतः धनुर्धृत्वा अतिगौरवभिया निवृत्ता इत्यर्थः तथा इतरे मुष्टौ तलास्फालनात् धनुर्धारणार्थं मुष्टौ क्रियमाणायां तलेन करतलेन यत् आस्फालनम् आपीडनं तस्मात् तथा परे चापस्यौकरणात् धनुरीषन्नमयित्वेत्यर्थः तथा कतिपये जीवा मौर्वी अटनी च धनुष्कोटिस्तयोर्घट्टनात् योजनात् धनुष्कोटौ मौर्वीं योजयित्वेत्यर्थः, उभयत्र समानम्, उपमेयं श्रौतौ। शार्दूलविक्रीडितं ॥ २४ ॥

मद्राङ्गेति। मद्राङ्गचेदिमगधानां देशविशेषाणाम् ईशाः स्वामिनो मद्राङ्गचेदिमगधेशास्ते पुरःसरा अग्रगण्या येषां ते तथा तेषु तत्प्रभृतिषु राजसु पराज्ञानिर्वाहात् मृतकायाय स्वाय च क्षत्रियजातये क्षत्रियधर्माय वा मनसा जलं ददत्सु, तर्पणं कुर्वत्सु सत्सु, निष्फलं क्षत्रियाः वे एतत्तत्तुमंशक्तिस्तनहि च

वीरश्रीमानतुङ्गाचलतुलनतुलादण्डमुर्वीपतीनां
गीर्वाणद्वेषिगर्वाम्बुधिमथनमहारम्भमन्थाचलेन्द्रम् ।
श्लाघानिःश्वानकोणं जगदुदयमहाहृष्टिमाहेन्द्रचापं
चापं दोर्विक्रमाग्नेः समिधमिव निजस्याददे राजसूनुः
॥ २६ ॥

अस्तुम इत्याख्यानं निन्दतश्चेत्यर्थः कुमारो रामः द्विजेन्द्रस्य विश्वामित्रस्य निकटात् उदगात् उत्तस्थौ धनुर्ग्रहीतुमिति शेषः, किम्भूतः जिष्णुर्जयशीलः तथा हरिवंशस्य सूर्यवंशस्य केतुर्ध्वजवच्छोभमानः, उपमिनोति अरणीमन्थन-काष्ठस्य गर्भादग्निरिव ।

पक्षे जिष्णुः कुमारोऽर्जुनः द्विजेन्द्राणां ब्राह्मणानां निकटात् उदगात्, किम्भूतः हरिवंशकेतुः हरेरिन्द्रस्य वंशे केतुरिव तस्येन्द्रपुत्रत्वात् अथवा हरिर्वानरस्तस्य वंशो वर्गः समूहो यस्य स तथा सेनापतित्वात् हरिवंशो हनूमान् स केतुरथध्वजो यस्य तादृशः किम्वा हरिणा श्रीकृष्णेन हेतुना वंशकेतुर्वंश-श्रेष्ठः । अन्यत् सर्वं समानम् "अथ हरिर्दिवाकरसमीरयोः । यमवासव-सिंहांशुशशाङ्ककपिवाजिषु । पिङ्गवर्णे हरिद्वर्णे भेकोपेन्द्रशुकाहिषु" इति हेमचन्द्रः । "वंशो वर्गे च वेणौ च पृष्ठस्यावयवेऽपि च" इति विश्वः । उपमा-लङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

वीरेति । राजसूनूरामः पक्षेऽर्जुनश्च निजस्य दोर्विक्रमाग्नेः बाहुप्रतापा-नलस्य समिधमिव काष्ठमिव चापं धनुराददे गृहीतवान् । किम्भूतं उर्वी-पतीनां राज्ञां वीरश्रियः शौर्यलक्ष्म्या यत् मानम् एतावत्यस्य वीरश्रीरिति परिमाणं तत्र तुङ्गाचलतुलनतुलादण्डं तुङ्ग उच्चो योऽचलः पर्वतस्तस्य तुलनं सादृश्यं यस्य तादृशो यस्तुलायाः परिमाणयन्त्रस्य दण्डस्तद्रूपं वीर्यज्ञापक-मित्यर्थः तथा गीर्वाणा देवास्तेषां द्वेषिणो दैत्यराक्षसादयस्तेषां यो गर्वाम्बुधिर्गर्व-समुद्रस्तस्य मथने विलोडने महारम्भमन्थाचलेन्द्रं महान् आरम्भः क्रियाडम्बरं यस्य तादृशो मन्थाचलेन्द्रो मन्दरगिरिस्तद्रूपं दैत्यादीनामप्यशक्यग्रहणमित्यर्थः, तथा श्लाघा प्रशंसैव निःश्वानो वाद्यविशेषस्तस्य कोणो वादनदण्डस्तद्रूपं ग्रहीतुः प्रशंसाजनकमित्यर्थः तथा जगतामुदय एव महाहृष्टिस्तत्र माहेन्द्र

दृष्टः सोऽभिसरन् धनुः परिषदा बाल्यादवज्ञोत्तरं
गृह्णन्नध्यवसायनिश्चलतया सश्लाघदत्तोत्तरम्।
उत्क्षिप्यानमयन् भुजायतरसा सान्द्रीभवद्विस्मयं
ज्यालेखामटनीमुखेन घटयन् केनापि नालोकितः॥२७

तस्मिन् गुणाकर्षणकर्मकारे
राजात्मजे शङ्करकार्मुकस्य।

चापम् इन्द्रधनुःस्वरूपं जगतां मङ्गलजनकमित्यर्थः सीताद्रौपदीविवाह-जननात् तेन च रावणादिदुर्योधनादिविनाशात्। मालारूपकोपमयोः संसृष्टिरियम्॥ २६॥

दृष्ट इति। धनुरभिसरन् धनुर्ग्रहीतुं तदाभिमुख्येन गच्छन् स रामः पक्षे अर्ज्जुनश्च परिषदा सभया तत्स्थजनैरित्यर्थः बाल्यात् अवज्ञोत्तरम् अवज्ञाप्रधानं यथातथा दृष्टः ब्राह्मणबालोऽयं नास्यैतत्कर्म्मेति सावज्ञं दृष्ट इत्यर्थः ततो धनुर्गृह्णन् सः अध्यवसायोऽशक्यकर्म्मण्युत्साहस्तस्मान्निश्चलतया सश्लाघं सप्रशंसं दत्तं विरोधिवादिनः प्रति उत्तरं प्रतिवाक्यं यत्र तद्यथा तथा दृष्टः माभूदस्य कृत्यनिर्वृत्तिः किन्तु बालस्याप्यस्याध्यवसायो दृश्यतामिति सगौरवं दृष्ट इत्यर्थः। ततश्च भुजाग्रयोर्हस्तयोस्तरसा बलेन। "तरोबले च रोगे च" इति मेदिनी। धनुरुत्क्षिप्य उत्तोल्य एकत्र भङ्गार्थमपरत्र ज्यारोपणार्थम् आनमयन् स सान्द्रीभवन् प्रबलीभवन् विस्मयो यत्र तद्यथा स्यात्तथा दृष्टः बालस्याप्यस्य किमिदमलौकिकं बाहुबलमिति साश्चर्य्यं दृष्ट इत्यर्थः। अनन्तरञ्च अटनीमुखेन धनुष्कोट्यग्रेण। "कोटिरस्याटनी" इत्यमरः। ज्यालेखां मौर्वीराजीं घटयन् संयोजयन् सः केनापि सभास्थेन नालोकितः लज्जयेति भावः केनापि नालोकितः अपि तु सर्वैरेव दृष्टः सर्वजनसमक्षमेव धनुषि ज्यारोपणं कृतवानिति कश्चित्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ २७॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् राजात्मजे रामे गुणस्य ज्याया आकर्षणरूपं कर्म्म करोतीति तथाविधे सति। भृतावेव कर्मोपपदस्य कृञष्टङ्विधानादिह कर्मणो वाड़िति वाट्। शङ्करकार्मुकस्य हरधनुषो भङ्गो भेदो बभूव। किम्भूतस्य

बभूव भङ्गः पृथिवीश्वराणां
कर्णव्यथादायिकटुस्वनस्य ॥ २८ ॥
साकं भूपैर्मानभङ्गं प्रपन्ने
चापे तस्मिन् निर्वृता लक्ष्यसिद्ध्या ।
व्रीड़ानम्रा सादरं राजपुत्री
कीर्त्या रामं प्राप हृद्या कुमारम् ॥ २९ ॥

पृथिवीश्वराणां राज्ञां कर्णव्यथादायी लज्जया सोढुमशक्यत्वात् प्रचण्डत्वाच्च अपघदुःखदः कटुस्वनो विकटध्वनिर्यस्य स तथा तस्य।

पक्षे तस्मिन् राजात्मजेऽर्ज्जुने अमिति षष्ठान्तमव्ययं शं द्रौपदीलाभहेतुत्वात् मङ्गलकारकस्य करकार्मुकस्य हस्तस्थधनुषो .लक्ष्यभेदाय गुणाकर्षणकर्मकारि सति पृथिवीश्वराणां भङ्गः पराजयो बभूव गुणाकर्षणेनैव लक्ष्यभेदं निश्चित्य राजानो भग्ना बभूवुरित्यर्थः। किम्भूतस्य कर्णस्य राधेयस्य व्यथादायी कटुस्वनो मौर्वीटङ्कारध्वनिर्यस्य स तथा तस्य। शं सुखम् अनायास यथातथा गुणाकर्षणकर्मकारि सतीति वा। अशम् असुखोभङ्गो बभूवेति केचित्। शं कल्याणे सुखे इति "भङ्गोजयविपर्य्यये" इति च मेदिनी। कर्णश्चम्पेशः सूतपुत्रक इति त्रिकाण्डशेषः। गुणाकर्षणकर्मधौरे इति क्वचित् पाठः ॥ २८ ॥

साकमिति। तस्मिन् चापे हरधनुषि भूपैः साकं सह मानभङ्गं परिमाणभङ्गम् अन्यत्र चित्तोन्नतिभङ्गम् अहङ्कारक्षयमित्यर्थः प्रपन्ने प्राप्ते सति लक्ष्यसिद्ध्या विशिष्टवरप्राप्तिरूपोद्देश्यनिष्पत्त्या निर्वृता हृष्टा व्रीड़ानम्रा नववधूस्वाभाव्यात् सलज्जा हृद्या अति सुन्दरी राजपुत्री सीता कीर्त्या यशसा सह। गम्यमानेऽपि सहार्थैरिति तृतीया। सादरं साभिलाषं यथा तथा कुमारं रामं प्राप। कीर्त्या कीर्त्तनीयेति राजपुत्रीविशेषणं वा। अत्र परस्परं निरपेक्षतयावस्थानात् सहोक्त्यनुप्राणितातिशयोक्तिद्वयस्य संसृष्टिः। "मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे" इति विश्वः।

भृङ्गव्रातैरङ्गसौगन्धलुब्धैः
कृष्णा तन्वी दृश्यमाना लतेव ।
सा तं भेजे राजवंशप्रदीपं
पूर्वाम्भोधिं स्वःस्रवन्तीव सीता ॥ ३० ॥

पक्षे तस्मिन् चापे भूपैः साकं मानभङ्गम् अत्याकर्षणेन न्युब्जीभावात् परिमाणाल्पतां प्रपन्ने सति लक्ष्यस्य राधाचक्रस्थमत्स्यरूपस्य शिखा वेधोत्पन्ना निर्वृता राजपुत्री द्रौपदी कीर्त्तेरारामम् उपवनम् आश्रयमित्यर्थः कुमारमर्ज्जुनं प्राप अन्यत् समानम्। कीर्त्त्या आरमयतीति तथा तमिति वा, कीर्त्त्या रामं दाशरथिमिवेति वा। शालिनीवृत्तम् ॥ २९ ॥

भृङ्गेति। अङ्गसौगन्धलुब्धैः शरीरसौरभलोलुपैर्भृङ्गव्रातैर्भ्रमरवृन्दैः कृष्णा लतेव श्यामा लतेव दृश्यमाना तन्वी क्षीणाङ्गी सा सीता स्वःस्रवन्ती स्वर्नदी गङ्गा पूर्वाम्भोधिं महासमुद्रमिव राजवंशप्रदीपं रघुकुलप्रकाशकं तं रामं भेजे। श्यामा लतापि सौरभलुब्धै भृङ्गव्रातैर्दृश्यमाना तन्वी च भवति। अत्र उपमाद्वयस्य मिथोऽनपेक्षयावस्थानात् संसृष्टिः। "पूर्वः प्रागाद्ययोस्त्रिषु" इति मेदिनी।

पक्षे अङ्गसौगन्धलुब्धैर्भृङ्गव्रातैर्लतेव दृश्यमाना तन्वी सा कृष्णा द्रौपदी पूर्वाम्भोधिं सीता सीतानाम्नी स्वःस्रवन्ती गङ्गेव राजवंश प्रदीपं कौरवकुलोद्दीपकं तम् अर्जुनं भेजे। गङ्गा किल दिवः सुमेरुमूर्द्धनि पतन्ती चतुर्धा भूत्वा सीतालकनन्दाचक्षुभद्रेति नामचतुष्टयेन चतसृषु दिक्षु क्षीरोदमभिप्रविशतीति पौराणिकी कथा। तथा च विष्णुपुराणम्। "विष्णुपादसमुद्भूता प्लावयन्तीन्दुमण्डलम्। समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते। सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रेति वै क्रमात्" इति। सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसरन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वाऽन्तरेण भद्राश्व वर्षं प्राच्यां दिशि क्षीरसमुद्रमभिप्रविशतीति भागवतञ्च। "कृष्णा स्याद्द्रौपदी नीली कणा द्राक्षासु योषिति" इति मेदिनी। पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ३० ॥

राज्ञां लज्जाकलङ्कः खलु मुखशशिनि स्थापितः कार्मुकेण
क्षेपिष्ठं तस्य कोटौ निपुणमुपहिता राजपुत्रेण मौर्वी।
न्यस्ता तद्बाहुमूले निजवरणसखी मङ्क्षु माला कुमार्या
मालायां साधुवादैः सह सकलजनैरर्पिता नेत्रमाला
॥ ३१ ॥

भग्नोत्साहे गतवति ततः सर्वतो राजलोके
राज्ञा तेन स्वमथ भवनं प्रापितानां सहर्षम्।
निर्दिष्टानां मुनिगुरुगिरा सा नरेन्द्रात्मजानां
सर्वेषामप्यजनि युगपत्तत्र वैवाहिकश्रीः ॥ ३२ ॥

राज्ञामिति। कार्मुकेण तेन धनुषा राज्ञां मुखशशिनि खलु लज्जाकलङ्कः व्रीड़ाकालुष्यम् अथ च लाञ्छनं स्थापितः शशिनि कलङ्कस्थापनं युज्यते खल्विति वाक्यालङ्कारे, तस्य कार्मुकस्य कोटौ अग्रे राजपुत्रेण रामेण पक्षे अर्जुनेन क्षेपिष्ठं शीघ्रं निपुणञ्च यथास्यात्तथा मौर्वी ज्या उपहिता स्थापिता तस्य रामस्य पक्षे अर्जुनस्य बाहुमूले स्कन्धे कुमार्या सीतया पक्षे द्रौपद्या च निजवरणस्य सखी सुहृत् वरणसम्पादिकेत्यर्थः माला मङ्क्षु शीघ्रं न्यस्ता स्थापिता मालायाञ्च सकलजनैः साधुवादैः सह नेत्रमाला दृष्टिश्रेणी अर्पिता साधुवादैः पुरस्कृत्य माला सादरं दृष्टेत्यर्थः। अत्र रूपकसमसहोक्त्यलङ्कारैरेकावली सङ्कीर्णा। मालादीपकमिति कश्चित्। स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३१ ॥

भग्नोत्साह इति। ततो हरधनुर्भङ्गानन्तरं भग्नोत्साहे भग्नोद्यमे विफलमनोरथ इत्यर्थः राजलोके सर्वतः समन्तात् स्वस्वभवनानीत्यर्थः गतवति सति मुनिरथच गुरुर्विश्वामित्रस्तस्य गिरा निर्दिष्टानाम् एतौ रामलक्ष्मणौ दशरथस्य राज्ञः पुत्रौ अन्यावपि भरतशत्रुघ्नौ अयोध्यायां विद्येते तावप्यानीय एतेभ्यश्चतुर्भ्यः सीतायाश्चतस्रः कन्या देया इति विश्वामित्रगिरा सम्यगवधारितानामित्यर्थः। अथानन्तरं तेन राज्ञा जनकेन सहर्षम् अभिमतजामातृलाभात् साह्लादं यथातथा स्वं भवनं प्रापितानां सर्वेषां चतुर्णामपि नरेन्द्रस्य दशरथ

ते तत्र सर्वे समकालमेव
संप्राप्य दारान् सहसा विरेजुः।
त्रैलोक्यसंशोधनजागरूकान्
गङ्गाविभङ्गानिव सिन्धुनाथाः ॥ ३३ ॥

आत्मजानां रामादीनां तत्र मिथिलायां युगपदेकदैव सा प्रसिद्धा वैवाहिकश्रीः औद्वाहिकाभ्युदयः समजनि विवाहो जात इत्यर्थः।

पक्षे ततोलक्ष्यवेधानन्तरं भग्नोत्साहे राजलोके सर्वतोगतवति सति निर्दिष्टानां कुम्भकारावासात् प्रतिनिवृत्तस्य धृष्टद्युम्नस्य वचसा ज्ञातानाम् अथानन्तरं तेन राज्ञा द्रुपदेन सहर्षं यथातथा स्वं भवनं प्रापितानां सर्वेषां पञ्चानामपि नरेन्द्रात्मजानां युधिष्ठिरादीनां मुनिर्व्यासः गुरुर्माता कुन्ती तयोर्गिरा तत्र एकस्यामपि द्रौपद्यां युगपदेकदैव सा वैवाहिकश्रीः समजनि व्यासकुन्तीवचनादेव एका द्रौपदी तैः पञ्चभिः परिणीतेत्यर्थः। मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३२ ॥

ते इति। ते सर्वे रामादयस्तत्र मिथिलायां समकालमेव एकदैव सिन्धूनां नदीनां नाथाः समुद्राः दिक्चतुष्टयवर्त्तित्वाद्बहुवचनं त्रैलोक्यस्य संशोधने पावने जागरूकान् तत्परान् गङ्गाया विभङ्गान् तरङ्गानिव दारान् पत्नीः सीतादीन् सहसा झटिति संप्राप्य विरेजुः शुशुभिरे दारा अपि त्रैलोक्यस्य संशोधने दुर्वृत्तरावणादिविनाशहेतुतया निरुपद्रवीकरणे जागरूकाः तदर्थमेवावतीर्णा इत्यर्थः।

पक्षे ते सर्वे युधिष्ठिरादयस्तत्र पाञ्चालनगरे त्रैलोक्यसंशोधनजागरूकान् दुर्वृत्तदुर्योधनादिविनाशमूलतया जगच्छान्तिविधातॄन् दारान् द्रौपदीं पत्नीं संप्राप्य विरेजुः। अन्यत् समानम्। अत्र दारानिति आपोदारावर्षा इत्यादिना एकत्वे बहुवचनम्। उपमेयं श्रौती। "सिन्धुर्नद्यां गजमदेऽब्धौ देशे नदभेदयोः" इति हेमचन्द्रः। इन्द्रवज्रावृत्तम् 'सहसा' इत्यत्र 'सद्मान्' इति शशधरधृतः पाठः ॥ ३३ ॥

सम्बन्धान्मुदितात्मनां निजपदं प्राप्तुं मनः कुर्वतां
दिक्कुञ्जेषु निरन्तरं प्रकिरतां चापं प्रदीप्तं महः।
तेषां विक्रमवातवेल्लितनिजक्रोधानलप्रेङ्खितः
साक्षात्काल इवोद्यतो भृगुपतिर्दुर्योधनोऽभ्यागतः ॥३४

सम्बन्धादिति। सम्बन्धाद्दाहसम्पर्कात् मुदितात्मनां हृष्टचित्तानां तथा निजपदं स्वस्थानमयोध्यां प्राप्तुं मनः कुर्वताम् अयोध्यां प्रति प्रस्थितानामित्यर्थः तथा दिश एव कुञ्जास्तेषु दिगन्तेष्वित्यर्थः निरन्तरं प्रदीप्तमुज्ज्वलं चापं महस्तेजः प्रकिरतां विक्षिपतां धनुर्भङ्गादिना अतितेजस्वित्वेन दिगन्तेषूद्दीपितानामित्यर्थः, तेषां रामादीनां विक्रमः पराक्रम एव वातस्तेन वेल्लितश्चालित उद्दीपित इत्यर्थः निजक्रोध एवानलस्तेन प्रेङ्खितः प्रेरितः सन् साक्षात् मूर्त्तिमान् उद्यतः कालोयम इव दुर्य्योधनः दुःखेन योधनीयः। "सुदुरोरधिकरणे कर्म्मभावयोर्हृ शादिः इति कर्म्मणि ङनः। भृगुपतिर्जामदग्न्यः अभ्यागतः तेषामभिमुखमागच्छत्।

पक्षे तेषाम् अर्जुनादीनां भृगुः शिवः पतिः प्रभुरुपास्योयस्य स दुर्य्योधनो राजा अभ्यागतः भृगूणां पर्वतप्रपातानां पतिः श्रेष्ठः तस्य पर्वतीयत्वात् तथा दुर्य्योधनश्चेति वा। "ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे। भीमसेनं ययौ श्रल्यमद्राणामीश्वरो बली। दुर्य्योधनादयश्चान्ये भ्रातरः सह सङ्गताः" इति भारतोक्तेः। अन्यत् समानम्। भृगुपतिः शुक्र इव प्रयाणे पुरःशुक्रस्यामङ्गलपिशुनतया वर्जनीयत्वात्तदंशे साम्यम्। "पुरःशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च। अपि शक्रसमोराजा हतसैन्योनिवर्त्तते" इति शास्त्रादिति केचित्। "अथ भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः। शुक्रे रुद्रे च" इति हेमचन्द्रः। यद्यपि पाणिग्रहणात् प्रागेव दुर्योधनाद्याक्रमणं भारते वर्णितं तथापि रामायणानुरोधात् किञ्चिदन्यथावर्णनं न दूषणावहमिति ध्येयम्। अत्र रूपक काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षाणां सङ्कीर्णता। "वल्लित" इत्यत्र "वल्गित" इति तथा "प्रोङ्खितः" इत्यत्र प्रेरितः इति शशधरधृतः। पाठः शार्दूल विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

स दुरानममानमय्य चापं
रणकण्डूतिमखण्डयत्ततोऽस्य ।
परलोकजिगीषयैव साकं
नृपतेः कौशिकनन्दनः कुमारः ॥ ३५ ॥

अथ पुनरुपयाते तेन सम्बध्य सन्धिं
प्रकृतिगुरुसुहृद्भिः प्रोषितैः काङ्क्षमाणाः ।
बधिरितभुवनान्तर्भूरिभेरीविरावै
रुदधिमिव पयोदाः स्वां पुरीं तेऽभिजग्मुः ॥ ३६ ॥

स इति। ततोऽनन्तरं कौशिकनन्दनो विश्वामित्रसन्तोषणः शिष्यत्वादिति भावः, नृपतेर्दशरथस्य कुमारः स रामः अस्य परशुरामस्य दुरानमम् अन्यैरानमयितुमशक्यं चापमानमय्य तत्र बाणं सन्धायेत्यपि पूरणीयं परलोकजिगीषयैव साकं परलोकगमनव्यवसायेन सहैव अस्य रणकण्डूतिं युद्धोत्सुक्यम् अखण्डयत् निवारितवान् रणोत्सुक्यम् अखण्डयत् स्वर्गमार्गं वारणादित्यर्थः काकाक्षिन्यायात् अस्येति चाप रणकण्डूत्योः सम्बध्यते।

पक्षे कौशिकनन्दन इन्द्रतनयः स कुमारोऽर्जुनः दुरानमं चापमानमय्य अस्य नृपतेर्दुर्योधनस्य परलोकजिगीषयैव साकम् अपरजनजयेच्छया सहैव रणकण्डूतिमखण्डयत् कर्णस्य जयेनेति भावः अर्जुनेन कर्णपराजयं दृष्ट्वा दुर्योधनो रणोत्सुक्यं परजिगीषाञ्च तत्याजेत्यर्थः। "जिगीषा जेतुमिच्छायां व्यवसायप्रकर्षयोः" इति मेदिनी। "कौशिको विश्वामित्रे" इति त्रिकाण्डशेषः। "महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः। वैतालीयभेद औपच्छन्दसिकं वृत्तम्। 'तेन' इत्यत्र 'तत्र' 'प्रेषितैः' इत्यत्र 'प्रोज्झितैः' इति प्रश्नधरधृतः पाठः ॥ ३५ ॥

अथेति। अथानन्तरम् अर्थात् परशुरामे तेन रामेण सह सन्धिं सम्बन्धं विधाय पुनरुपयाते स्वाश्रमं प्रयाते सति प्रोषितैः रामेण विश्लेषितैः प्रकृतिभिः प्रजाभिः गुरुभिः कौशल्यादिभिः सुहृद्भिश्च अयोध्यास्थैरिति शेषः काङ्क्ष्यमाणा

सुहृद्भिराप्तैरभिनन्दितानां
गुणोदयप्रीणितसज्जनानाम्।
प्रतापवित्रासितशात्रवाणां
तेषामभूत्तत्र सुखं निवासः॥ ३७॥

अभिलष्यमाणास्ते रामादयः भूरिभिर्भैरीणां विरावैर्ध्वनिभिर्बधिरितं बधिरीकृतं भुवनान्तर्जगदन्तरालं यैस्ते तथा तादृशाः सन्तः पयोदा मेघा उदधिं समुद्रमिव स्वां पुरीम् अयोध्याम् अभिजग्मुः। अन्तरित्यव्ययं, पयोदा अपि भूरिभिरीणामिव विरावैर्भुवनान्तरालं बधिरीकुर्वन्ति।

पक्षे तस्मिन् दुर्योधने तेनार्जुनेन सह सन्धिं सम्बन्धा नास्माभि र्ब्राह्मणैः सह योद्धव्यमिति साम प्रयुज्य पुनरुपयाते हस्तिनां गते सति प्रोषितैश्चिर-वियुक्तैः प्रकृतिभिः गुरुभिर्भीष्म-द्रोण-कृप-धृतराष्ट्रादिभिः सुहृद्भिश्च चरमुखा-द्विदितवृत्तान्तैरित्यर्थः। "ततो राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुदनीयत। पाण्डवै-रुपसम्पन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा" इति भारतीयात्। काङ्क्ष्यमाणाः विदुरं प्राप्य तन्मुखेन हस्तिना-गमनं याच्यमाना इत्यर्थः ते युधिष्ठिरादयः स्वां पुरीं हस्तिनाम् अभिजग्मुः। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः। मालिनी-वृत्तम्। "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात्॥ ३६॥

सुहृद्भिरिति। सुहृद्भिर्मित्रैराप्तैः प्रत्ययितैरभिनन्दितानां प्रशंसितानां तथा गुणानां शौर्यविनयादीनामुदयेन प्रीणितास्तोषिताः सज्जनाः साधवो-यैस्ते तथा तेषां तथा प्रतापेन वित्रासिता विभीषिताः शात्रवायैस्ते तथा तादृशानां तेषां रामादीनां तत्रायोध्यायां सुखं यथा तथा निवासोवसति-रभूत्। "आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु" इत्यमरः।

पक्षे तेषां युधिष्ठिरादीनां तत्र इन्द्रप्रस्थे सुखं निवासोऽभूत्। पञ्चालादा-गत्य कश्चित् कालं हस्तिनायां स्थित्वा धृतराष्ट्रवचनाद्राज्यार्द्धं प्राप्य खाण्डव-प्रस्थं गत्वा नगरं निर्म्माय तत्र ते सुखमूषुरित्यर्थः शेषं समानम्। इन्द्रवज्रो-पेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तम्॥ ३७॥

गुणैर्गुरौ ज्यायसि भक्तिनम्राः
पृथग्धुरीणा अपि दर्शितैक्याः ।
दिशां विभागानुपपद्यमाना
भान्तिस्म चत्वार इवाब्धयस्ते ॥ ३८ ॥

तैश्चतुर्भिर्बभौ राजा कुमारैः पार्श्ववर्त्तिभिः ।
सुमेरुरिव विष्कम्भैः स हरिप्रस्थभूषितैः ॥ ३९ ॥

गुणैरिति । गुरौ वशिष्ठदशरथादौ तथा गुणैर्ज्यायसि ज्येष्ठेऽग्रजे च भक्तिनम्रा विनयव्यवहारिणीत्यर्थः तथा दिशां विभागान् युवराजत्वेन पित्रा निर्दिष्टान् दिगंशान् प्रतिपद्यमानाः प्राप्नुवन्तः अत एव पृथग्धुरीणा अपि भिन्नराजकार्य्यधुरन्धरा अपि दर्शितैक्या एकीभूयराजकार्य्यं निर्व्वाहयन्त इत्यर्थः ते चत्वारो रामादयः चत्वारोऽब्धयः समुद्रा इव भान्ति स्म समुद्रवदक्षोभ्या इत्यर्थः समुद्रा अपि नद्याः दिग्विभागप्रापकाः अतएव पृथग्भूता अपि दर्शितैक्याः । गुणैर्भान्तिस्मेति वा योजना ।

पक्षे ज्यायसि ज्येष्ठे गुरौ युधिष्ठिरे भक्तिनम्रास्ते चत्वारो भीमादयः दिशां विभागान् प्रतिपद्यमाना अब्धय इव गुणैः शोभाविलासादिपौरुषगुणैर्भान्ति स्म । शेषं समानम् । उपमेयं श्रौती । "शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इति दर्पणः ॥ ३८ ॥

तैरिति । पार्श्ववर्त्तिभिः समीपस्थैस्तैश्चतुर्भिः कुमारै रामादिभिः स राजा दशरथः चतुर्भिर्विष्कम्भपर्वतैर्मन्दरादिभिः सुमेरुरिव बभौ किम्भूतैः हरेः सूर्य्यात् प्रस्था प्रस्थानम् आविर्भाव इति यावत् यस्य स तथा हरिप्रस्थः सूर्य्यवंशः स भूषितो यैः सूर्य्यवंशालङ्करणभूतैरित्यर्थः विष्कम्भपर्वता अपि हरिप्रस्थैः सिंहयुक्तसानुभिर्भूषिता भवन्ति । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इति, 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इति चामरः । विष्कम्भैरिति वैः स्कम्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।

पक्षे स राजा युधिष्ठिरः हरिप्रस्थभुवि इन्द्रप्रस्थभूम्याम् उषितैः स्थितवद्भिः

मुनीन्द्रदिष्टे समये निविष्टै-
राराधितानां भृशमात्मदारैः ।
दिने दिने पार्थिवनन्दनानां
परस्परं प्रेमभरो मुमूर्च्छ ॥ ४० ॥
दृष्टावलोकं जननीगुरूणां
तेजोऽतिभास्वन्नरतं दधानम् ।

इरिप्रस्थीभूमितौ येषां तथा तैरिति वा तैश्चतुर्भिः कुमारैर्भीमादिभिर्धर्मो धृतराष्ट्रवचनात् राज्यार्धसचितम् इन्द्रप्रस्थं प्राप्य तत्र नगरं निर्माय भ्रातृभिः बुभुजे इत्यर्थः। शेषं समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

मुनीन्द्रेति। मुनीन्द्रैर्वसिष्ठवाल्मीकिप्रभृतिभिर्धर्मवक्तृभिर्दिष्टे उपदिष्टे समये पर्वादिविशेषकाले निविष्टैः समीपसमुपस्थितैरात्मदारैः सीतादिभिर्भृशमाराधितानां पार्थिवनन्दनानां रामादीनां परस्परमन्योन्यप्रेमभरः प्रीत्यतिशयः दिने दिने मुमूर्च्छ ववृधे। मुनीन्द्रेत्यादिविशेषणेन रामादीनामक्षौणिनियतत्वं सूचितम् ।

पक्षे मुनीन्द्रेण नारदेन दिष्टे निर्दिष्टे समये नियमे द्रौपद्या सहासीनमेकमन्यो यः पश्येत् स द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेदित्येवंरूपे इत्यर्थः। निविष्टैरात्मदारैर्द्रौपद्या भृशमाराधितानां पार्थिवनन्दनानां युधिष्ठिरादीनां परस्परं दिने दिने प्रेमभरो मुमूर्च्छ नत्वेकपत्नीकतया भेदोऽभूदित्यर्थः अत एव मुनीन्द्रेत्यादिपदानां विशेषणगत्या हेतुत्वात् पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारः। नारद उवाच। "पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी। यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयतामित्युपक्रम्य। एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा। समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यं वशमागता" इति महाभारतम्। समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु चेति हेमचन्द्रः ॥ ४० ॥

दृष्टेति। राजा दशरथः जनन्याः कैकेय्याः गुरूणां पित्रादीनाम् दृष्टौ-

राजा सशत्रुघ्नमनीलसप्तिं
प्रास्थापयत्तीर्थनिषेवणाय ॥ ४१ ॥
सरांसि शैलान् सरितश्च तीर्त्वा
गच्छन्नहीनात्मजयैधितश्रीः ।

ऽभिलषितोऽवलोको दर्शनं येन स तथा तं मातामहादीन् द्रष्टुमिच्छन्तमित्यर्थः अथवा जननीगुरूणामिति कर्तृत्वसम्बन्धे षष्ठी मातामहादिभिर्दिदृक्षित-मित्यर्थः तथा भास्वन्तं सूर्य्यमतिक्रान्तम् अतिभास्वत् तेजो दधानं सूर्य्यवदति-तेजस्विनमित्यर्थः तथा सशत्रुघ्नं शत्रुघ्ननाम्ना सुमित्रात्मजेन सहितं तस्य शत्रुघ्ने-नैव सहचरत्वादिति भावः तथा अनीलाः श्वेताः सप्तयोऽश्वा यस्य स तथा तं भरतनामकं पुत्रं तीर्थानां शास्त्राणां निषेवणाय सम्यगधिगमाय प्रास्था-पयत् शास्त्राणि सम्यगध्येतुं तन्मातामहावासं नन्दिग्रामं प्रेरयामासेत्यर्थः । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-मन्त्रिष्विति मेदिनी ।

पक्षे स राजा युधिष्ठिरः शत्रूघ्नं शत्रून् निर्जित्य ब्राह्मणगवानयनात् शत्रु-हन्तारम् अनीलसप्तिं श्वेताश्वम् अर्जुनं तीर्थनिषेवणाय द्वादशवर्षाणि तीर्थानि निषेवितुं प्रास्थापयत् पूर्वोक्तसमयभङ्गादिति भावः । किम्भूतं यतः जननीगुरूणाम् दृष्टावलोकं जनधातोर्भावे औणादिकोऽनिप्रत्ययः स्त्रीत्वा-त्ङीप् जननी जन्म तया गुरवस्तेषां वयोज्येष्ठानामित्यर्थः गौरवे बहुवचनं युधिष्ठिरस्येति यावत् दृष्टां प्रियां द्रौपदीम् अवलोकयतीति तं कर्म्मण्युपपदेति अट् । ब्राह्मणगोधनापहर्तॄन् चोरान् वारयितुमायुधग्रहणार्थमायुधागारं प्रविश्य तत्र तदानीं युधिष्ठिरस्यैव पत्नीत्वेनाभिमतां द्रौपदीं दृष्टवन्तमित्यर्थः तथा भास्वान् सूर्य्यः भरतो दीप्ताग्निः तयोरन्यः तावप्यतिक्रान्तम् अतिभास्व-द्भरतं तेजोदधानम् अतितेजस्वित्वात् बन्धुभिर्वारितमपि तीर्थनिषेवणायैव प्रतिष्ठमानमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सरांसीति । सरांसि सरसीः शैलान् पर्वतान् सरितो नदीश्च तीर्त्वा उल्लङ्घ्य

वीरः किरीटी स्वभुजोपगूढ
चित्राङ्गदः सातिशयं विरेजे ॥ ४२ ॥
प्राप्य प्रभासम्पदमिष्टयोगि
मातामहस्थानमुपेत्य राष्ट्रम्।

गच्छन् मातामहावासमितिशेषः तथा अहीनोऽन्यूनो य आत्मजयः अन्तरीन्द्रियजयः तेन एधिता वर्द्धिता श्रीर्यस्य स तथा अतिजितेन्द्रिय इत्यर्थः अहीनो महान् आत्मा येषां ते अहीनात्मानो महाकायास्तेषां जयेनैधितश्रीरिति वा। 'आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणो-रपि' इति मेदिनी। तथा किरीटी धृतमुकुटः तथा स्वभुजाभ्यां उपगूढे चित्राङ्गे विचित्रकेयूरे येन स तथा तादृशो वीरो भरतः, धीर इत्यपि क्वचित् पाठः, सातिशयं विरेजे अधिकं शुशुभे।

अथ वीरः किरीटी अर्जुनः तीर्थभूतान् सरःप्रभृतीन् तीर्त्वा गच्छन् गङ्गाद्वारमिति शेषः तत्र अहीनां नागानाम् इनस्य ईश्वरस्य कौरव्यनामकस्येत्यर्थः आत्मजया कन्यया उलूपीनाम्न्या इत्यर्थः एधितश्रीः उलूपीपरिग्रहेणातिशोभमान इत्यर्थः तथा स्वेन स्वयत्नेन अतिरूपवतीं दृष्ट्वा स्वाभिलाषं प्रकाश्येत्यर्थः भुवि पाणौ उपगूढा गृहीता चित्राङ्गदा तदाख्या मणिपुरनृपकन्या येन सः कृतचित्राङ्गदापाणिग्रहण इत्यर्थः तादृशः सन् सातिशयं विरेजे। "रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च। सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत। पुण्यान्यपि च तीर्थानि" इत्यादि महाभारतम् ॥ ४२ ॥

प्राप्येति। स भरतः प्रभासम्पदं पूर्वोक्तकिरीटाङ्गदादिभूषणेन शोभासम्पत्तिं प्राप्य इष्टयोगि अभीष्टयुक्तं मातामहस्थानरूपं राष्ट्रं कैकयराज्यम् उपेत्य अच्युतेन स्थिरस्वभावेन क्षोणिभृता कैकयनृपेण सन्तोषितः स्निग्धमुग्धप्रेमालिङ्गनादिभिराह्लादितः सन् सुभद्रायां सुहृत्कथालापानाम् अधिगमः प्राप्तिर्यत्र तम् उत्सवं लेभे अतिमाङ्गलिकमहोत्सवं प्रापेत्यर्थः।

अथ सोऽर्जुनः प्रभासं नाम पदं प्रदेशं तीर्थमित्यर्थः प्राप्य। "पदं शब्दे च

सन्तोषितः क्षौणिभृताच्युतेन
लेभे सुभद्राधिगमोत्सवः सः ॥ ४३ ॥
प्रसूत्या पारिजातस्य पूरः क्षीराम्बुधेरिव ।
रेजे सौभद्रसन्तानलब्ध्या शीतरुचोन्वयः ॥ ४४ ॥
कमनीयतया पुष्यन्नन्दथुं सर्वदेहिनाम् ।

वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः" इति मेदिनी। ततश्च इष्टयोगि रामकृष्णाख्य-भीष्टजनयुक्तं मातामहस्य कुन्तीजनकस्य शूरस्य तद्वंशस्थेत्यर्थः स्थानरूपं राष्ट्रं द्वारकाराख्यम् उपेत्य श्रीकृष्णानुरोधेनेति शेषः क्षौणिभृता कूर्म्ममूर्त्त्या धरणी-धरेण क्षौणिस्थजनपालयित्रा वा अच्युतेन हरिणा। "अच्युतस्तु हरौ पुंसि स्थिरे त्रिष्व"त्युभयत्रापि मेदिनी। सन्तोषितः रैवतकगिरौ गीतवादित्रा-दिभिः सम्मानितः सन् सुभद्रा नाम वसुदेवसुता तस्या अधिगमेन उत्सवं लेभे सुभद्रां परिणीतवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रसूत्येति। पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य प्रसूत्या प्रसवेन पुष्पादिनेत्यर्थः क्षीराम्बुधेर्दुग्धसमुद्रस्य पूर ओघ इव तस्य पारिजातप्रथमोत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः असौ अशीतरुच उष्णरश्मेरन्वयो वंशः सूर्य्यवंशप्रसूतो भरतः भद्र-सन्तानस्य कल्याणपरम्परायालब्ध्या लाभेन रेजे शुशुभे।

पक्षे शीतरुचश्चन्द्रस्यान्वयोऽर्ज्जुनः सुभद्राया अयं सौभद्रः तादृशो यः सन्तानोऽपत्यम्। "सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे" इत्युभयत्र मेदिनी। तस्य लब्ध्या अभिमन्युनामकपुत्रप्राप्त्येत्यर्थः रेजे मुमुदे द्वारकायां सुभद्रां परिणीय तत्र संवत्सरमुषित्वा पुष्करतीर्थेऽवशिष्टसमयं गमयित्वा सुभद्रासहित एव इन्द्रप्रस्थं गत्वा तत्राभिमन्युं लब्ध्वा मुमुदे इति भार-तैकवाक्यतया प्रतिफलितोऽर्थः। अन्यत् समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

स राजनन्दनो रेजे कामदेव इवापरः ॥ ४५ ॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये

द्वितीयः सर्गः।

कमनीयैरिति। स राजनन्दनो भरतः अपरो द्वितीयः कामदेव इव कमनीयतया सौन्दर्य्येण सर्वदेहिनां नन्दथुमानन्दं पुष्यन् जनयन् सन् रेजे शुशुभे।

पक्षे स राजनन्दनोऽर्ज्जुनः यद्वा राज्ञो युधिष्ठिरस्य नन्दयतीति नन्दनः। ल्यो नन्दादेरिति कर्त्तरि ल्युनः। युधिष्ठिरस्यातिप्रिय इत्यर्थः सोऽभिमन्युः रेजे शेषं समानम्। उपमा ॥ ४५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां राघवपाण्डवीय-
महाकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां द्वितीयः सर्गः।

—००—

तृतीयः सर्गः।

स राजाभिमतो लोके विजयोर्जितविक्रमः।
हरिसारथिनाभ्येत्य याचितोऽभूद्दिवोऽवनम् ॥१॥

इदानीं रामवनप्रयाणे वर्णयितव्ये तत्प्रयोजकं कैकेय्यै दशरथस्य वरद्वयदानं प्रकटयितुं रामादिजन्मनः पूर्वं कृतमपि देवासुरयुद्धे दशरथस्य देवपक्षसाहाय्यं सम्प्रत्युत्थापयति

स इति। राजा दशरथः हरेरिन्द्रस्य सारथिना मातलिना इन्द्रादि-प्रेरितेनेत्यर्थः अभ्येत्यागत्य अयोध्यायामिति शेषः दिवः स्वर्गस्य तिमिध्वजा-दिभिरुपद्रुतस्येत्यर्थः अवनं रक्षणं याचितः प्रार्थितोऽभूत्। तदानीमन्येऽपि राजानः स्थितास्तान् विहाय दशरथस्याभ्यर्थने हेतुभूतं विशेषणमाह विजयेन समस्तरूपगणपराजयेन ऊर्जितोविक्रमः पराक्रमो यस्य सः अत एव लोके भुवने अभिमतः अतिशूरत्वेन सम्मतः। अत्र दशरथस्याभ्यर्थनं प्रति विशेषण-द्वयस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारः।

पक्षे लोके अर्जित उपार्जितो विक्रमो यस्य सः तथा राज्ञो युधिष्ठिर-स्याभिमतः सम्मतः यमुनाविहारायेति शेषः। "आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनु-ज्ञाप्य च भारत" इति भारतीयात्। स विजयोऽर्जुनः। "विजयः स्यादर्जुने पार्थे" इति विश्वः। हरिर्वायुः सारथिः सखा यस्य स तथा तेन। 'यमा-निलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु'। 'शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु'इत्युभयत्राप्यमरः। हरिसारथिना वह्निना ब्राह्मणरूपेणेत्यर्थः अभ्येत्य दिवः स्वर्गस्य स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्येत्यर्थः वनम् इन्द्रसुहृत्तक्षकादिनिवासस्थानत्वा-दिन्द्ररक्षणीयं खाण्डवनामकमरण्यं दग्धुमिति शेषः। याचितोऽभूत्। पुरा किल श्वेतकिनृपयज्ञे दुर्वाससानवरतप्रक्षिप्यमाणसन्तताज्यधारासमुपयोगेन सम्पन्नमन्दाग्निर्भगवानग्निः खाण्डववनदहनं तत्प्रतिकारं मन्यमानः यमुना-विहारं समाप्य एकान्ते कृष्णेन सह निषण्णमर्जुनमभ्येत्य तत् याचितवानिति भारतकथा आदिपर्वणि २२३—२२७ अध्याये ॥ १ ॥

क्रामन् दिवं कीर्त्तिभिरर्जुनोऽथ
तन्नीतवल्गद्धरिणा रथेन ।
नरः स साक्षादिव गाण्डिवेन
चकार भीतिं धनुषा परेषाम् ॥२॥
स देवदत्तोद्धतवीर्य्यसम्प-
द्दक्षीणबाणोज्ज्वलतूणधारी ।

क्रामन्निति । अथ मातलियाचनानन्तरं कीर्तिभिरर्जुनः "अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्य्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्यात् पुंलिङ्गे धवलेऽपि च" इति मेदिनी शुभ्रः अतियशस्वीत्यर्थः । 'धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । स दशरथः तेन मातलिना नीता नुन्नाः अत एव वल्गन्तः समवं गच्छन्तो हरयोऽश्वा यत्र स तथा तेन रथेन इन्द्रप्रेरितेनेत्यर्थः दिवं स्वर्गमाकाशं वा क्रामन् गच्छन् सन् कैकयीसहित इति शेषः रामायणे (च) तथैवोक्तत्वात् धनुषा परेषां शत्रूणां तिमिध्वजादीनां भीतिं चकार अस्य प्रतापातिशयमुपमया व्यनक्ति नर इति गाण्डिवेन धनुषा शार्ङ्गेणेत्यर्थः साक्षान्नरो विष्णुरिव यथा शार्ङ्गधनुषा विष्णुर्दैत्यानां भयं चकार तथेत्यर्थः प्रतापातिशयं प्रकटयामासेति भावः । "नरो-मर्त्येऽर्जुनेऽच्युते" इति "गाण्डीवगाण्डिवौ चापमात्रे पार्थधनुष्यपि" इति च हेमचन्द्रः ।

पक्षे अथ वह्निप्रार्थनानन्तरं कीर्तिभिर्दिवं स्वर्गं क्रामन् पूरयन् कीर्त्या स्वर्गेऽपि गीयमान इत्यर्थः साक्षादिव नरो नरनामकस्य भगवन्नारायणांशस्यावतारः सोऽर्जुनः कृष्णेन सहेति शेषः तेन वह्निना नीतः वरुणादानीय दत्तः तथा वल्गन् विक्रामन् हरिर्वानरो यत्र स तथा वानरकेतन इत्यर्थः सच सचेति विशेषणसमासः तेन रथेन तथा गाण्डिवेन गाण्डिवनामकेन धनुषा वह्निदत्तेनेति शेषः उपलक्षितः सन् परेषाम् अन्येषां खाण्डववनवासिनां भीतिं चकार वह्निदत्तरथगाण्डिवादिसम्पन्नः सन् तद्दह्यमानखाण्डववनवासिनां परितः पलायननिरोधेन भयं चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

स इति । देवैरिन्द्रादिभिर्दत्ता उद्धता उद्रिक्ता वीर्य्यसम्पत् सामर्थ्याति-

द्विषद्द्विजिह्वोग्रवनं स्वबाहु
प्रतापरूपे ज्वलने जुहाव ॥३॥
निजविक्रमनिर्धूतपर्जन्यशरसन्ततिः।
स पन्नगांस्तार्क्ष्य इव द्रावयामास दानवान् ॥४॥

श्यो यस्मै सः दैवैर्वर्द्धितशौर्य्यातिशय इत्यर्थः तथा पवीचाः महान्तो ये बाणा स्तैरुज्ज्वल उद्दीप्तो यस्तून इषुधिस्तं धारयतीति पवीचबाणोज्ज्वलतूण-धारी स दशरथः द्विषन्तः शत्रव एव द्विजिह्वाः हिंसत्वात् सर्पास्तेषामुग्रं भयङ्करं वनमिव वनं समूहं स्वस्य बाहोः प्रतापरूपे पराक्रमाग्निवे ज्वलने वह्नौ जुहाव हुतवान् निजभुजप्रतापेन शत्रुकुलं जघानेत्यर्थः। अत्र द्विषत्सु द्विजिह्वत्वारोपात् बाहुप्रतापे च वह्नित्वारोपाद्रूपकालङ्कारः।

पक्षे सोऽर्जुनः द्विषन्तो विषोद्वमनादिना हिंसन्तो ये द्विजिह्वाः सर्पाः। "तथैवोरगसङ्घाताः पावकस्य समीपतः। उत्सृजन्तो विषं घोरं निष्पेतु-र्ज्वलिताननाः" इति भारतीयात्। तैरुग्रं भयदं यद्वनं खाण्डवं तत् स्वस्य बाहोः प्रतापं रूपयति प्रकाशयतीति। कर्मण्यण् वह्निति कर्त्तरि अट्। तस्मिन् ज्वलने वह्नौ जुहाव वह्निना खाण्डवं दाहयामासेत्यर्थः, वह्नेः पूर्ण-श्लोकीकृतप्रतापवर्द्धकत्वं तद्विशेषणेन ख्यापयति किम्भूतः दैवेत्यादिः दैवेन वह्निना दत्तो उद्धतवीर्य्यसम्पन्न अक्षीणैर्निरन्तरक्षेपेऽपि क्षयमगच्छद्भिर्बाणै-रुज्ज्वलः पूर्णस्तूणश्च तौ धारयतीति दैवदत्तोद्धतवीर्यसम्पदक्षीणबाणोज्ज्वल-तूणधारी वह्निनास्य वीर्य्यं वर्द्धितम् अक्षयबाणपूर्णस्तूणश्च दत्त इत्यर्थः। दैव-दत्तेन तन्नामकशङ्खेन तथादिनेत्यर्थः उद्धता प्रकटिता वीर्य्यसम्पत् यस्य स इति वचनस्य मनोरमं खाण्डवदाहसमयेऽर्जुनस्य दैवदत्तशङ्खाभावात् तत्परत्वेव मयदानवेन विन्दुसरसः सकाशादानीयार्जुनाय दैवदत्तशङ्खस्य दत्तत्वात् ॥ ३ ॥

निजेति। निजविक्रमेण स्वपराक्रमेण निर्धूता विफलीकृता पर्जन्यस्य इन्द्रस्य शरसन्ततिर्येन सः इन्द्रशरकार्यं दानवविद्रावणं स्वयमेव कुर्वन्नित्यर्थः स दशरथः पन्नगान् नागान् तार्क्ष्यो गरुड इव दानवान् असुरान् द्रावयामास ताडितवान्। 'पर्जन्यो रसदब्देन्द्रौ' इत्यमरः। निजविक्रमेण निर्धूता

दिवः स कृत्वामयशान्तिमेवं
प्रणीतगुप्तिर्हरिणा कृतश्रीः।
पुनः प्रपेदे निजमेव राष्ट्रं
रामाननालोकनलम्पटात्मा ॥५॥

पर्जन्य इव ध्वनदम्बुदहष्टिरिव शरसन्ततिरसुरमुक्तबाणपरम्परा येन स इति केचित्।

पक्षे निजविक्रमेण निर्धूताः पर्जन्या इन्द्रप्रेरितध्वनन्मेघा यया तादृशी शरसन्ततिर्यस्य सोऽर्जुनः तार्क्ष्यो गरुड़ इव तार्क्ष्यवदतिप्रतापीत्यर्थः सपक्षगान् दानवान् पक्षगान् दानवांश्चेत्यर्थः द्रावयामास वह्नौ गालयामास इन्द्रप्रेरितान् मेघान् बाणवर्षैर्निराकृत्य पलायमानान् पक्षगादीन् बाणेनावरुध्य वह्नौ दाहयामासेत्यर्थः। उभयत्राप्युपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

दिव इति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य आमयशान्तिम् उपद्रवनिवारणं कृत्वा प्रणीता विहिता गुप्तो रक्षा येन सः तथा हरिणा इन्द्रेण परितुष्टेन सतेति शेषः कृता पुरस्कारदानेन श्रीः शोभा यस्य सः तथा रामायाः सुन्दरतायाः कैकय्या आननालोकने लम्पटः साभिलाषः आत्मा यस्य स युद्धश्रमापनयनाय शुश्रूषमाणां कैकयीं सानुरागं पश्यन्नित्यर्थः स दशरथः पुनर्निजमेवराष्ट्रम् अयोध्याराज्यं प्रपेदे प्राप। केचित्तु रामस्याननालोकनलम्पटात्मेत्याहु स्तन्न मनोरमम् असुरसंग्रामात् परमेव रामादुत्पत्तेः।

पक्षे एवं पूर्वोक्तरीत्या प्रणीता कृता गुप्तिः खाण्डवं दहतो वह्नेः रक्षा येन सः, तथा हरिणा कृष्णेन कृता श्रीर्यस्य सः कृष्णसहित इत्यर्थः, हरिणा इन्द्रेण वह्निना वा कृतश्रीरिति वा तादृशः सोऽर्जुनः मयस्य मयनामकदानवस्य शान्तिं कृत्वा शरणागतं मयदानवं वह्निदाहाद्रक्षित्वेत्यर्थः रामायाः द्रौपद्याः सुभद्रायाश्च आननालोकने लम्पट आत्मा यस्य सः वनितामुखं द्रष्टुमुत्कण्ठमानः सन् इत्यर्थः दिवः स्वर्गात् स्वर्गीयवनात् खाण्डवादित्यर्थः पुनर्निजमेव राष्ट्रं इन्द्रप्रस्थं प्रपेदे ॥ ५ ॥

स्वर्गमार्गस्य मित्रं या साभर्तृवरयोगतः।
तुतोष वनिता भक्तिविनमत्तनुमध्यमा ॥६॥

महार्घमुक्तामयसंविधान-
प्रकामरम्या मणिदारुचित्रा।
सभा कुमाराधिगता नृपेण
भेजे सुधर्मेव सुराधिपेन ॥७॥

स्वर्गेति। या स्वर्गमार्गस्य स्वर्गमार्गगमनस्य मरणस्येत्यर्थः मित्रं हेतुः रामवनवासद्वारा तात्कालिकमरणजनिकेत्यर्थः सा मध्यमा वनिता पत्नी कैकेयी भर्त्तुः स्वामिनः सकाशात् वरयोरभीप्सितयोर्योगतो लाभात्। "वरो जामातरि पत्यौ देवतादेरभीप्सिते" इति मेदिनी। सेवासन्तोषिताद्राज्ञो वरद्वयं प्राप्येत्यर्थः भक्त्या अनुरागेण विनमन्ती प्रह्वीभवन्ती तनुर्यत्र क्रियायां तथा तथा, तुतोष मुमुदे वरयोरेकेन रामवनवासं द्वितीयेन भरतस्य राज्यं याचिष्यते।

पक्षे। या स्वर्गमार्गस्य स्वर्गवर्त्मविहारस्य मित्रं सहायः। दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादिश्रुतेः। ससा वनिता द्रौपदी भर्तृवरस्य स्वामिश्रेष्ठस्यार्जुनस्य योगतः सम्बन्धात् तुतोष चिरादर्जुनं प्राप्य मुमुदे इत्यर्थः किम्भूता भक्त्या विनमन्ती चासौ तनुमध्यमा क्षीणमध्या चेति सा, विशेषणयोः कर्म्मधारयः ॥ ६ ॥

महार्घेति। नृपेण दशरथेन महार्घमुक्तामयं महामूल्यमुक्ताबहुलं यत् संविधानं तोरणादिरचना तेन प्रकामरम्या अतिरमणीया तथा मणिभिर्दारुभिश्च चित्रा विचित्रिता आश्चर्य्यरूपा वा तथा कोः पृथिव्याः माराः कन्दर्पा इव कुमाराः सुन्दरपुरुषास्तैरधिगता व्याप्ता। कुमारैः रामादिभिरधिगतेति व्याख्यानं न रुचिरं देवासुरसंग्रामात् प्रतिनिवृत्तेः प्रागामाषमुत्पत्तेः। तादृशी सभा सुराधिपेनेन्द्रेण सुधर्मा देवसभा इव भेजे प्रविष्टा संग्रामात्प्रतिनिवृत्य सभां प्रविवेशेत्यर्थः। "स्यात् सुधर्मा देवसभे"त्यमरः। सापि महार्घादिविशेषणवती कुमारेण कार्त्तिकेयेनाधिगता च भवति।

इष्टावाप्तिकृतोपायः स देवर्षिकृतादरः ।
भीमोद्यमपरः काले जरासन्धारितामगात् ॥८॥
वृद्धभावं गतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः परैः ।
दुष्प्रधर्ष्यमभूत्तेजो नैदाघस्येव भास्वतः ॥९॥

पक्षे। महार्घा मुक्ता यस्यां सा तथा मयस्य स्वाण्डवदाहाद्रक्षितस्य मय-दानवस्य यत् संविधानं शिल्पकौशलं तेन प्रकामरम्या कुमारादर्जुनादधिगता अर्जुनरक्षितमयदानवनिर्मितत्वादर्जुनप्रभावादेव लब्धेत्यर्थः तादृशी सभा लक्ष्मीश्च युधिष्ठिरेण भेजे प्राप्ता। श्लेषं समानम्। उपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

इष्टेति। इष्टस्य सतायभिलषितस्य अवाप्तौ प्राप्तौ कृत उपायः यज्ञादि-साधनं येन स तथा देवैः ऋषिभिश्च कृतादरः कृतसम्मानः, तथा भीमो भय-ङ्करो य उद्यम आरम्भः युद्धाद्यनुष्ठानं तत्परः स दशरथः काले समये जराया वार्द्धक्यस्य सन्धारितां सम्यग्धारित्वं अगात् काले वृद्धो बभूवेत्यर्थः।

पक्षे। देवर्षिणा नारदेन कृतादरः आदरेण कथितपाण्डुसन्देश इत्यर्थः, अतएव इष्टस्य राजसूयाख्ययागस्यावाप्तौ कृतोपायः कृततदुपायचिन्तनः तथा भीमस्य भीमसेनस्य भ्रातुर्य उद्यमः पराक्रमाडम्बरः तत्परः सन् स युधिष्ठिरः काले जरासन्धस्य मगधराजस्य अरितां शत्रुताम् अगात् भीमद्वारा जरासन्धं हतवानित्यर्थः। मदर्थं राजसूययज्ञमाहरस्वेति पाण्डुसन्देशं नारदाच्छ्रुत्वा कथं स यज्ञो भवेदिति तदुपायं चिन्तयन् कृष्णमानाय्य ततश्च जरासन्धविना-शमन्तरेण स न भवेदिति निशम्य सकृष्णौ भीमार्जुनौ तत्र प्रेषयित्वा भीमेन तं घातयामासेति भारती भारती। अत्र स इति बुद्धिस्थपरामर्शिना तच्छब्देन युधिष्ठिरः सङ्गतत्वादुच्यते ॥ ८ ॥

वृद्धेति। वृद्धभावं वृद्धत्वं गतस्य प्राप्तस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः राज्ञो दशरथस्य तेजः नैदाघस्य ग्रीष्मकालीनस्य भास्वतः सूर्यस्येव परैः शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षम् अनतिक्रमणीयम् अभूत्। उपमालङ्कारः।

पक्षे वृद्धस्य यो भावः स्वभाव इत्यर्थः तं गतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेर्युधि-ष्ठिरस्य राजसूयार्थं दिशां जयाय प्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः तेजः परैरन्यैर्दुष्प्रधर्ष्य-मभूत्। अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

यथाश्वमेधेन पुरा मरुत्त-
स्तथा परं यष्टुमियेष भूपः ।
स राजसूयेन यथा च पूर्वं
राजा हरिश्चन्द्र उदारकीर्त्तिः ॥१०॥
स चतुरङ्गयुतं व्यसृजद्विधा-
मनुजवर्गमधृष्यमुदायुधम् ।

इत्थं रामवनप्रयाणप्रयोजकं देवासुरसंग्रामादिकं वर्णयित्वा सम्प्रति रामादिरूपेण भगवन्नारायणस्य पुत्रीभावे मूलभूतं यज्ञादिकृतं दशरथस्य पुत्रप्राप्तिप्रयं वर्णयितुमारभते यथेति। उदारा महती कीर्त्तिर्यस्य स तथा। 'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः। स भूपो राजा दशरथः अश्वमेधेन यज्ञविशेषेण परं परमेश्वरं विष्णुं यष्टुं पूजयितुम् इयेष अभिललाष। अत्रोपमिनोति यथा पुरा पूर्वं मरुत्तो नृपविशेषोऽश्वमेधेन परं यष्टुमियेष यथा च पूर्वं राजा हरिश्चन्द्रो राजसूयेन यज्ञविशेषेण यष्टुमियेष तथेत्यर्थः मरुत्तहरिश्चन्द्रयोरिव तस्य यशोऽतिसमृद्धिमानासीदित्यर्थः। अत्रोपमानयोरनेकत्वात् मालोपमेयम्। 'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते' इति लक्षणात्।

पक्षे स भूपो युधिष्ठिरः अश्वमेधेन मरुत्तो यथा राजसूयेन हरिश्चन्द्रो यथा च तथा राजसूयेन परमुत्कृष्टं यथा स्यात्तथा यष्टुमियेष स्वपितुः पाण्डोः सुचिरमिन्द्रलोकवासाय राजसूयं यज्ञं कर्त्तुमारेभे इत्यर्थः। शेषं समानम् ॥१०॥

सचेति। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चये। स दशरथः तुरङ्गयुतम् अश्वमेधाखण्डनीयाश्वसहितं द्विधा शत्रुणा जात्याश्रयणादेकवचनम् अधृष्यम् अनतिक्रमणीयम् उदायुधम् उत्थापितास्त्रं मनुजवर्गं अश्वरक्षकमनुष्यसमूहं क्षितिपरिक्रमणाय पृथिवीभ्रमणाय व्यसृजत् प्राक्षिपत् क्षितिं परिभ्रमन्त-मश्वं रक्षितुं मनुजवर्गं नियुक्तवानित्यर्थः ततो मनुजवर्गात् तद्वारेत्यर्थः असुना दशरथेन क इव नाम परः कोवाश्वापहारी शत्रुर्न पराजितः न विजितः अश्वमपहर्त्तुमागतः सर्व एव पराजित इत्यर्थः।

क्षितिपरिक्रमणाय ततोऽमुना
क इव नाम परो न पराजितः ॥११॥

आप्राच्याज्जह्नुकन्याजलभरजनिताडम्बरादम्बुराशे
राच प्रत्यग्रचैत्रानिलललितलतास्पन्दिनश्चन्दनाद्रेः।
आपाश्चात्याच्च लक्ष्मीपतिरचितनिजावासमुद्रात्समुद्रा-
दाच स्वःसोदरेभ्यस्समुदजुषत भूरुत्तरेभ्यः कुरुभ्यः ॥१२॥

पक्षे स युधिष्ठिरः चतुर्भिरङ्गैः सेनाङ्गैर्हस्त्यादिभिर्युतं युक्तम्। 'हस्त्यश्व-रथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः। द्विषां शत्रूणाम् असह्यम् उदा-युधम् अनुजवर्गं स्वकनिष्ठभीमार्जुनादिकं क्षितिपरिक्रमणाय राजसूयाङ्ग-करग्रहणार्थं समग्रां पृथ्वीं परिक्रमितुं व्यसृजत् ततस्तैरनुजवर्गैरमुना युधि-ष्ठिरेण क इव नाम परो न पराजितः सर्वानपि राज्ञः पराजित्य तेभ्यः करो गृहीत इत्यर्थः। तत इति तृतीयायास्तसिः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, 'द्रुत-विलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् (छन्दोमञ्जरी द्वितीयस्तबकः) ॥११॥

आप्राच्यादिति। जह्नुकन्यायाः गङ्गायाः जलभरेण प्रवाहेण जनित आडम्बरः संरम्भः तरङ्गचापल्यमिति यावत् यस्य तस्मात्। "आडम्बरन्तु संरम्भे गजगर्जिते तूर्य्यनिस्वने" इति हेमचन्द्रः। प्राच्यात् पूर्वदिग्वर्त्तिनोऽम्बुराशेः समुद्रात् आ प्राच्यसमुद्रपर्यन्ता भूःपृथिवी तं दशरथम् उदजुषत सिषेवे। तौदादिकस्य जुषधातोर्लङोरूपम्। यद्यपि दक्षिणसमुद्र एव जाह्नवी सङ्गता न पूर्वसमुद्रे तथापि तत्सङ्गमस्य पूर्वसमुद्रनैकट्यादेवमुक्तं, तथा प्रत्यग्रोऽभि-नवो यश्चैत्रानिलः चैत्रमासीयानिलः दाक्षिणात्यानिल इत्यर्थः तेन ललिता-श्चलिता या लतास्तासां स्पन्दश्चलनं विद्यते यत्र तस्माच्चन्दनाद्रेर्मलयाचला-दाच भूस्तम् उदजुषत। तथा लक्ष्मीपतिना कृष्णेन रचितस्य रचयिष्यमाण-स्येत्यर्थः निजावासस्य मुद्रा परिस्थितिर्यत्र तस्मात् भविष्यद्द्वारवतीपुरी-पर्यवसितादित्यर्थः तथा पश्चिमदिग्वर्त्तिनः समुद्राच्च आ तत्पर्यन्ता च

कुमारशक्त्या करदीकृतायां
क्षितावपश्यन् स्वभुजेन साध्यम्।
अजातशत्रुर्नियमेन राजा
यज्ञैर्दिवं जेतुमुवाह दीक्षाम् ॥१३॥

भूक्षम् उदजुषत। दशरथराज्यसमये द्वारकाया अजननात् रचितेति चाशं- सायां भूतसामान्यविहिताशेनि भविष्यति क्तप्रत्ययः। तथा स्वः स्वर्गस्य सोदरेभ्यः सदृशेभ्यः उत्तरेभ्यः कुरुभ्यः सुमेरोरुत्तरदिग्वर्त्तिकुरुवर्षेभ्यश्च आ तत्- पर्यन्ता भूक्षम् उदजुषत अत्र पक्षे भूपदं भूस्थितराजसमूहपरम् इत्थं चतुःसीमा- वच्छिन्नभूमिस्थिता राजानः सर्वेऽपि तच्छासनमनुमान्य तदीयाशं न जगृहु- रित्यर्थः। अत्राभिविधावाङ् सीमाभिव्याप्त्योराङिति आरादादित्वात् आरा- दार्थैरिति तद्योगे सर्वत्र पञ्चमी।

पक्षे तं युधिष्ठिरमित्येव विशेषः युधिष्ठिरः सर्वां पृथिवीं वशीकृत्य करं जग्राहेति भावः। स्रग्धरावृत्तमिदम्। "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धराकीर्तितेयम्" इति लक्षणात्, छन्दोमञ्जरी २य स्तवकः ॥ १२ ॥

कुमारेति। अजातः शत्रुर्यस्य स राजा दशरथ कुमाराणाम् अश्ववार- सैन्यानां शक्त्या बलेन करदीकृतायां करं राजग्राह्यभागं ददातीति करदा अकरदा करदाकृता इति करदीकृता अभूततद्भावे च्विः तथाविधायां क्षितौ "कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके" इति मेदिनी। स्वभुजेन निज- बाहुबलेन साध्यं कर्तव्यम् अपश्यन् निजभुजसाध्यस्य ससैन्यसाधनाविषयिन्त: सन्नित्यर्थः यज्ञैरश्वमेधादिभिर्दिवं स्वर्गं जेतुं नियमेनयज्ञविध्युक्तनियमेन दीक्षाम् उवाह भेजे अश्वमेधयज्ञे दीक्षितो बभूवेत्यर्थः। कुमारस्य रामस्य शक्त्येति व्याख्यानमसङ्गतं तदानीं रामाद्यनुत्पत्तेः ॥

पक्षे अजातशत्रुर्युधिष्ठिरोराजा कुमाराणां युवराजानां भीमादीनां शक्त्या करदीकृतायां सर्वतोगृहीतकरायां क्षितौ स्वभुजेन साध्यम् अपश्यन् राज- सूयाङ्गं सर्वतः करग्रहणं भ्रातृभिः प्रतिनिधिभिर्निष्पादयन्नित्यर्थः यज्ञै राज- सूयाख्यैर्दिवं जेतुं पितुः सुचिरमिन्द्रलोकवासं सम्पादयितुम्। राजसूयस्य

विधिमनुचरन् प्राग्वंशस्थस्तथा स महीपति-
र्व्यतनुत हविर्धारावृष्टिं त्रिपिष्टपतुष्टये।
सलिलममलं काले काले यथा विसृजन्नपि
ध्रुवमनृणतां प्राप्तो नाद्याप्यमुष्य पुरन्दरः ॥१४॥

स तर्पयामास दिवं हविर्भि-
र्द्विजेन्द्रमुख्यानपि दक्षिणाभिः।
वसुप्रदानैर्वसुधामशेषां
यशोभिरुच्चैर्भुवनानि सप्त ॥१५॥

सर्वजनेभ्यः प्राधान्यात् यज्ञैरिति गौरवे बहुवचनम्। दीक्षाम् उवाह राजसूये दीक्षितो बभूव ॥ १३ ॥

विधिमिति। विधिं यथोक्तविधानम् अनुचरन्ननुगच्छन् यथाविधानानुसारीत्यर्थः स महीपतिर्दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च प्राग्वंशोनामहवनीयवस्त्वधिकरणशब्दात् पूर्वभागवर्त्तिसदस्ययजमानादिस्थित्यर्थं गृहम्। "प्राग्वंशः प्राग्हविर्गेहात्" इत्यमरः। तत्र तिष्ठतीति प्राग्वंशस्थः सन् त्रिपिष्टपानां देवानां सन्तोषाय स्वर्गवाचकस्य त्रिपिष्टपशब्दस्य देवेषु लक्षणा हविर्धाराया वृष्टिं त्यागम् अथच वर्षणं तथा व्यतनुत विस्तारयामास यथा पुरन्दर इन्द्रः काले काले यथासमयम् अमलं स्वच्छं सलिलं विसृजन्नपि वर्षन्नपि मर्त्यलोके इति शेषः ध्रुवम् अद्यापि अमुष्य दशरथस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य अनृणतां निष्कृतं न प्राप्तः ध्रुवमुत्प्रेक्षायाम् एकदा तस्य महीपतेर्हविर्धारावृष्टिमुपयुज्य तन्निष्क्रयार्थमिदानीमपि पुरन्दरो जलं वर्षतीत्युत्प्रेक्षा तयाच हविर्धारावृष्टेरभिप्रभूतत्वं ध्वन्यते। अथच हविर्वृष्टिं सकृदनुभूय प्रतिदानतया तन्निष्क्रयस्य जलस्य असकृद्वर्षणं युज्यते। हरिणीवृत्तमिदं "नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणीमता" इतिलक्षणात् ॥ १४ ॥

स इति। स दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च हविर्भिर्हव्यैर्दिवं स्वर्गं लक्षणया स्वर्गीयान् देवानित्यर्थः तर्पयामास अप्रीणयत् तथा द्विजेन्द्रमुख्यानपि

निस्पृहः स्वशरीरेऽपि तथानर्च स ऋत्विजः।
यथा ते धनसम्पत्त्या कुबेरमवमेनिरे ॥१६॥

आराधितस्तेन मखे पुरस्ता-
न्मनुष्यमूर्त्त्या विहितावतारः।
जगत्त्रयस्याशिशुपालकत्वं
समादधे स्वेन बलेन विष्णुः ॥१७॥

ब्राह्मणोत्तमानपि ऋत्विगादीनित्यर्थः दक्षिणाभिस्तर्पयामास तथा पृथ्वीं सर्वां वसुधां वसुप्रदानैर्धनदानैस्तर्पयामास तथा सप्त भुवनानि भूरादीनि सर्वे-त्रवतैर्यशोभिस्तर्पयामास सर्वसन्तोषजनकस्तस्य यश आसीदित्यर्थः ॥ १५ ॥

निस्पृह इति। स्वस्य शरीरेऽपि निस्पृहः निरभिलाषः याचकोपस्थितौ अतिप्रेमास्पदं निजशरीरमपि त्यक्तुं समर्थ इत्यर्थः स दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च ऋत्विजो याज्ञिकान् तथा आनर्च दक्षिणादिभिः पूजयामास यथा ते ऋत्विजः धनसम्पत्त्या धनसमृद्ध्या ततोलब्धयेतिशेषः कुबेरं धनदमपि अवमेनिरे धनिनामस्माकं कतमः कुबेर इति अवजानन्तिस्म अतिमानिनस्ते जाता इत्यर्थः। अत्र कुबेरावज्ञाया असम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धकल्पनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥

आराधित इति। पुरस्तात् पूर्वं मखे यज्ञे तेन दशरथेन आराधितः पूजितोविष्णुरश्वमेधस्य विष्णुदेवतत्वादिति भावः मनुष्यमूर्त्त्या रामादिमूर्त्त्या विहितावतारः सन् स्वेन बलेन निजया अलौकिकशक्त्या आशिशु बालक-पर्य्यन्तस्यापि जगत्त्रयस्य पालकत्वं रक्षितृत्वं समादधे जग्राह एतदश्वमेधजन्य-पुण्येनेव भगवान् विष्णुः ऋष्यशृङ्गकृतयज्ञचरावनुप्रविश्य रामादिरूपेणावतीर्य जगत्त्रयं पालयामासेत्यर्थः आशिश्विति अव्ययीभावनिष्पन्नं जगत्त्रयविशेषणं शम्बूकशिरश्छेदेन ब्राह्मणबालकस्य प्रत्युज्जीवनात्तथोक्तम्।

पक्षे मनुष्यमूर्त्त्या वासुदेवरूपेण विहितावतारः यदुवंशेऽवतीर्णोविष्णुः कृष्णः तेन युधिष्ठिरेण भीष्माद्यनुमतेनेति शेषः मखे राजसूययज्ञे पुरस्तात् इतरनृपतिपूजनात् प्राक् आराधितः अर्घादिना पूजितः सन् स्वेन बलेन

मखावसाने मघवत्समानो
यथोचितं योजितमानपूजान्।
विशांपतिर्भूमिपतीन् विसृज्य
शान्तोपसर्गामवनिं शशास ॥१८॥

तथा भूलोकचन्द्रस्य समृद्धिरतिवासवा।
ज्योत्स्नेव चक्रवाकाणामासीद्दुःखाय दुर्हृदाम् ॥१९॥

जगत्त्रयस्य अशिशुपालकत्वं नास्ति शिशुपालः शिशुपालनामा राजा यत्र तदशिशुपालकम्। अकृतसमासान्ताद्वेति ऋदादित्वात् कः तस्य भावस्तत्त्वं तत् समादधे चकार प्रथमं युधिष्ठिरकृतमाराधनमसहमानं निन्दन्तञ्च शिशुपालं कृष्णश्चक्रेण चिच्छेदेत्यर्थः ॥ १७ ॥

मखेति। मघवता इन्द्रेण समानस्तुल्यः विशां मनुष्याणां पतिर्दशरथः पक्षे युधिष्ठिरश्च। "विट्पुमान् मनुजे वैश्ये" इति मेदिनी। मखस्याश्वमेधस्य पक्षे राजसूयस्य अवसाने अन्ते यथोचितं यथायोग्यं योजिते कृते मानश्चित्तोन्नतिश्च पूजा च ते येषां यद्वा योजिता मानाय सम्मानाय पूजा येषां तान् भूमिपतीन् राज्ञो विसृज्य स्वस्वविषयान् प्रस्थाप्य शान्तो निवृत्त उपसर्ग उपद्रवो यत्र ताम्। "उपसर्ग उपद्रवे। प्रादौ च रोगभेदे च" इति हेमचन्द्रः। अवनिं पृथिवीं शशास पालितवान् ॥ १८ ॥

तथेति। भूलोकस्य आह्लादकत्वाच्चन्द्र इव भूलोकचन्द्रस्तस्य दशरथस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य अतिवासवा वासवमिन्द्रमतिक्रान्ता इन्द्रसमृद्धेरप्यधिकेत्यर्थः तथा तादृशी समृद्धिः सम्पत्तिः चक्रवाकाणां निशाविरहिपक्षिविशेषाणां ज्योत्स्ना कौमुदीव दुर्हृदां द्विषतां दुःखाय आसीत्। "द्विषद्द्वेषणदुर्हृद" इत्यमरः। अत्र समृद्धौ ज्योत्स्नासाम्यात् यथा शीतलापि ज्योत्स्ना चक्रवाकाणां दुःखाय जायते तथा परप्रयोजनैकफलापि तस्य समृद्धिः शत्रूणां दुःखाय जातेत्यर्थः अतएव राज्ञि चन्द्रत्वारोपो युज्यते तेनात्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः ॥ १९ ॥

अतर्क्ये कृतपातस्य पयसीव पराभवे ।
तद्विपक्षजनस्याभूत् हृदि चिन्तामयोज्वरः ॥२०॥
वर्त्तमानो वयस्यन्ते प्रज्ञादृगथ भूपतिः ।
ज्येष्ठे निजसुते लक्ष्मीमाधातुं मतिमादधे ॥२१॥

अतर्क्य इति । तद्विपक्षजनस्य दशरथशत्रुजनस्य हृदि चिन्तामयः कुत्र गन्तव्यं कुत्र वा स्थातव्यमित्यादिभावनारूपोज्वरः सन्तापोऽभूत् किम्भूतस्य अतर्क्ये तर्कयितुमशक्ये पयसि जल इव पराभवे धर्षणायां कृतपातस्य कृतमज्जनस्य कः पराभवोऽस्माकं विधास्यते इति अतर्कणीयं पराभवं चिन्तयमानस्येत्यर्थः यथा कुम्भिकादिभिराच्छन्नतया अतर्क्ये अपकृष्टे पयसि कृतपातस्य जनस्य ज्वरोभवति तथेत्युपमा ।

पक्षे मयदानवकौशलात् अतर्क्ये पयस्त्वेन निश्चेतुमशक्ये स्थलत्वेन निश्चिते इत्यर्थः पराभवे इव भीमाद्युपहासजननात् साक्षात् मूर्त्तिमत्पराभवे पयसि मयनिर्म्मितसभाधिष्ठितस्य कस्यचित् सरसोजले कृतपातस्य पतितस्य तद्विपक्षजनस्य युधिष्ठिरशत्रुजनस्य दुर्योधनस्य हृदि कथमस्य श्रियं ग्रहीष्यामीति चिन्तामयोज्वरोऽभूत् मयदानवकौशलेन जले स्थलभ्रान्त्या पतितोदुर्योधनो भीमेनोपहसितः पराभूतश्चिन्तां प्रापेत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्षायामिवशब्दः उपमावाचकस्योपमानोत्तरत्ववत् तस्य उत्प्रेक्षणीयवाचकोत्तरत्वनियमाभावादुत्प्रेक्षणीयवाचकपराभवपदस्य प्राक्निर्देशेऽपि न क्षतिः तेनात्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २० ॥

इत्थं प्रासङ्गिकमुक्ता प्रकृतं प्रस्तौति । वर्त्तमान इति । अथानन्तरम् अन्ते चरमे वार्द्धके इत्यर्थः वयसि वर्त्तमानः प्रज्ञया बुद्धा पश्यतीति प्रज्ञादृक् सदसद्विवेचक इत्यर्थः भूपतिर्दशरथः ज्येष्ठे निजसुते रामे लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीम् आधातुम् अर्पयितुं रामाय राज्यं दातुमित्यर्थः मतिम् आदधे निश्चयं चकार । अस्मिन् पक्षे रामाय राज्यदाननिश्चयं प्रति अन्ते वयसि वर्त्तमानत्वस्य प्रज्ञादृक्त्वस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

पक्षे अथ पराभूतस्य दुर्योधनस्यागमनानन्तरम् अन्ते वयसि वर्त्तमानः प्रज्ञैव दृक् चक्षुर्यस्य सः अन्ध इत्यर्थः भूपतिर्धृतराष्ट्रः ज्येष्ठे निजसुते दुर्योधने

अभिरामं प्रवृत्तापि कुलज्येष्ठमपोह्य तम्।
पृथुलाभरतं लक्ष्मीर्दुर्योधनमियेष सा ॥२२॥
सुधीरसौ बलोद्योगाद्राजा दैवनतः श्रियम्।
धर्मपुत्रे स्थिरां व्याजैर्विना कर्त्तुं मनो दधे ॥२३॥

लक्ष्मीमाधातुं येन केनापि छलादिना युधिष्ठिरादाच्छिद्य दुर्योधनाय संपूर्ण-राज्यलक्ष्मीं दातुमित्यर्थः मतिम् आदधे निश्चिकाय इत्यर्थः ॥२१॥

अभिराममिति। अभिरामं रामं लक्ष्मीकान्त प्रवृत्तापि गन्तुकामापि रामाय दित्सितापीत्यर्थः पृथुला महती सा लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः कुलज्येष्ठं गोत्र-ज्येष्ठं तं रामम् अपोह्य परित्यज्य दुर्योधनं शत्रुभिर्दुःखेन योधनीयं भरतं भरत-नामकं दशरथपुत्रम् इयेष अभिललाष। रामं वञ्चयित्वा भरताय राज्यं देय-मिति कैकयी चिन्तयामासेत्यर्थः। अभिराममिति लक्षणेऽभिप्रतिपर्यनव इति चादित्वादभियोगे द्वितीया।

पक्षे प्रवृत्तापि युधिष्ठिरे वर्तमानापि सा लक्ष्मीः अभिरामं नृपगुणसामग्र्य-सम्बन्धात् मनोज्ञं कुलज्येष्ठं तं युधिष्ठिरम् अपोह्य पृथौ महति लाभे रतं स्वराज्ये सत्यपि अधिकं युधिष्ठिरराज्यं लब्धुमनस्कं दुर्योधनम् इयेष कियत्-कालं दुर्योधने वर्तितुमभिललाषेत्यर्थः चपलाहि लक्ष्मीर्नैकत्र चिरं तिष्ठतीति भावः ॥ २२ ॥

स इति। सुधीः सुबुद्धिः तथा दैवनतः देवेषु प्रणतः धार्मिक इत्यर्थः असौ राजा दशरथः बलानां सैन्यानाम् उद्योगात् रक्षासम्बन्धात् स्थिरां निश्चलां शत्रुभिरनतिक्रमणीयामित्यर्थः श्रियं राज्यलक्ष्मीं धर्मपुत्रे धर्मप्रधाने पुत्रे रामे व्याजैः कपटैर्विना कर्तुं निष्कपटं रामाय राज्यं दातुमित्यर्थः मनो दधे इयेष। अत्र रामाय राज्यदानं प्रति सुधीत्वस्य दैवनतस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे राजा धृतराष्ट्रो दुर्योधनो वा धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे स्थिरां स्थिरतया वर्त-मानां श्रियं राज्यलक्ष्मीं सुधीरः दैवनचतुरो यः सौबलः सुबलनृपतनयः शकु-निस्तस्योद्योगात् प्रयत्नात् व्याजैश्छलैर्देवमतः पाशकक्रीड़नात् विनाकर्तुम्

भरतज्यायसोदीप्ता दायादजननीतया।
द्यूतकेल्या नलस्येव लक्ष्मीर्मन्थरया हृता ॥२४॥
दुःशासनावलेपेन भरतानिष्टकारिणा।
तस्य लक्ष्मीर्विपक्षेण कृष्टा कान्ता कचेष्विव ॥२५॥

अपाकर्त्तुमपहर्त्तुमित्यर्थः मनोदधे निश्चिकाय युधिष्ठिरस्य राज्यापहरणार्थं शकुनिना छलद्युतं प्रवर्त्तयितुं मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भरतेति। भरतस्य ज्यायान् ज्येष्ठोरामस्तस्य दीप्ता उज्ज्वला लक्ष्मीः पित्रा दास्यमाना राज्यलक्ष्मीः दायादस्य सपिण्डस्य भरतस्येत्यर्थः जननीं कैकेयीम् इतया प्राप्तया तदर्थमेव कैकेयीसमीपं गतयेत्यर्थः मन्थरया कैकेयीपरिचारिकया द्यूतकेल्या द्यूतक्रीड़या नलस्येव नैषधस्येव हृता हृत्वा भरताय दापिता यथा द्यूतकेल्या नलस्य लक्ष्मीर्हृता तथेत्यर्थः मन्थरा किल रामस्य राज्यलाभे हृष्यन्तीं कैकेयीमुपसृत्य किमिति शोचनीये सपत्नीतनयराज्यलाभे हृष्यसीत्यादिना प्रतिकूलचित्तां तां विधाय तद्द्वारा पूर्वदत्तवरद्वयदानमुद्भाव्य भरतस्य राज्यं रामस्य वनगमनञ्च राजानमङ्गीकारयन्ती रामस्य राज्यं जहारेति रामायणकथा।

पक्षे दायादजनेन ज्ञातिजनेन दुर्योधनादिना नीतया प्रापितया कारितयेत्यर्थः मन्थरया मन्थोमन्थनं विलोड़नम् उपताप इति यावत् तं राति ददातीति सा तथा तया क्लेशप्रदयेत्यर्थः यद्वा मन्थरया वक्रया सकपटयेत्यर्थः। "मन्थरः कोषफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् कुसुम्भां न दयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी। द्यूतकेल्या शकुनिकृतया द्यूतक्रीड़या नलस्येव निषधाधिपतेरिव भरतज्यायसो भरतकुलज्येष्ठस्य युधिष्ठिरस्य दीप्ता लक्ष्मीः राज्ञां हृता। द्यूतकेल्येति कर्त्तरि तृतीया। उभयत्राप्युपमालङ्कारः ॥२४॥

दुःशासनेति। भरतानिष्टकारिणा भरतस्य स्वपुत्रस्य राज्यप्राप्तिरूपम् अनिष्टम् इष्टवद्भासमानमपि पितृमरणादिहेतुत्वात् वस्तुतोऽनिष्टं यद्वा सति ज्येष्ठे रामे ग्रहणानौचित्यात् तद्रूपम् अनीप्सितं करोतीति तेन दुःशासनावलेपेन दुःशासनो दुरपनेयो योऽवलेपः पतिप्रेमास्पदत्वगर्वस्तेन हेतुना यद्वा

नैव सभ्या न गुरवो न मित्रज्ञातिबान्धवाः।
तं निवारयितुं शेकुः क्रियमाणं महानयम् ॥२६॥
गुरुभिः कल्पितं सोऽथ वत्सरादाचतुर्दशात्।
आरण्यकव्रतं धीरः सानुजः प्रत्यपद्यत ॥२७॥

दुर्निन्दितं यच्छासनं मन्थराकृतप्रबोधनं तदवलेपेन तज्जन्यगर्वेण हेतुना विपक्षेण कैकेयीरूपेण शत्रुणा कर्त्रा तस्य रामस्य लक्ष्मीः कचेषु कान्तेव कृष्टा नीता उपमया बलादृगृहीतेत्यर्थः।

पक्षे भरतस्य भरतवंशस्य अनिष्टकारिणा विनाशहेतुत्वादशुभकारिणा विपक्षेण शत्रुणा दुःशासनस्य दुर्योधनभ्रातुरवलेपेन कृदभिहितभावत्वात् अवलिप्तदुःशासनेनेत्यर्थः दुर्योधनाज्ञप्तेनेति शेषः तस्य युधिष्ठिरस्य लक्ष्मीः साक्षाल्लक्ष्मीरूपा कान्ता द्रौपदी कचेषु केशेषु कृष्टा केशेष्वाकृष्य सभायामानीतेत्यर्थः इवेति वाक्यपूरणे अवधारणे वा कचेष्वेवाकृष्यानीता नतु सामवादादिनेत्यर्थः। "अथेव चोपम्ये नियोगे वाक्यपूरणे च" इति मेदिनी ॥२५॥

नैवेति। क्रियमाणं कैकेय्या पक्षे दुर्योधनेन विधीयमानं तं रामस्य पक्षे युधिष्ठिरस्य राज्यभ्रंशनरूपं महान्तमनयं दुर्नीतिं निवारयितुं सभ्याः सभासदो नैव शेकुः तथा गुरवो वशिष्ठादयः पक्षे द्रोणादयः न शेकुः तथा मित्राणि सुहृदः ज्ञातयः सगोत्राः बान्धवाः आत्मपितृमातृसम्बन्धत्वेन त्रिविधा स्तेषां द्वन्द्वः ते च न शेकुः ॥२६॥

गुरुभिरिति। धीरः सुबुद्धिः स रामः अथानन्तरं गुरुभिर्दशरथेन कैकेयीवरदानवशीकृतेनेत्यर्थः गौरवाद्बहुवचनं कल्पितं निरूपितम् आचतुर्दशात् वत्सरात् चतुर्दशसंख्यापूरकरूपवत्सरपर्य्यन्तमभिव्याप्य। अभिविधावाङ्। आरण्यकानां अरण्यवासिमुनीनां व्रतं जटावल्कलधारणादिपूर्वकवनवासलक्षणं नियमं सानुजः सलक्ष्मणः सन् प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार। अत्रारण्यकव्रतप्रतिपत्तिं प्रति गुरुकल्पितत्वस्य धीरत्वस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

पक्षे धीरः स युधिष्ठिरः सानुजः भीमादिसहितः सन् गुरुभिर्भीष्मद्रोणादिभिः कल्पितम् आचतुर्दशाद्वत्सरात् अत्र मर्य्यादायामाङ् चतुर्दशवत्सरं

सराज्यमैन्द्रेण पदेन तुल्यं
गुरुप्रियार्थं तृणवद्विहाय।
अरण्यवासाय धृतप्रतिज्ञः
प्रतस्थिवान् सावरजः सदारः ॥२८॥

अपोढरत्नाभरणं रथेन
निर्यान्तमेनं नगरान्निरीक्ष्य।
विमोक्तुमश्रूणि चिरं जनाना-
मासीन्नपर्याप्तमिवाक्षियुग्मम् ॥२९॥

मर्यादीकृत्य द्वादशवत्सरान् यत्र कुत्रचिद्वने वासः तत एकं वत्सरम् अज्ञातवासः इति त्रयोदशवत्सरपर्य्यन्तमित्यर्थः आरण्यकव्रतं प्रत्यपद्यत ॥ २७ ॥

स इति। स रामः गुरुप्रियार्थं गुरोर्दशरथस्य यत्प्रियं सत्यवादित्वरक्षणरूपं तदर्थम् ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना पदेनाधिपत्येन स्वाराज्येनेत्यर्थः तुल्यं समानम्। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति तृतीया। राज्यं तृणवत्तृणमिव विहाय अक्लेशं परित्यज्येत्यर्थः अरण्यवासाय वनवासाय चतुर्दश वत्सरानिति शेषः धृतप्रतिज्ञः कृताङ्गीकारः सन् सावरजः अवरजेन कनिष्ठेन लक्ष्मणेन सहितः तथा सदारः सीतया सहितः सन् प्रतस्थिवान् वनमिति शेषः।

पक्षे स युधिष्ठिरः गुरोर्धृतराष्ट्रस्य प्रियार्थं सावरजः भीमादिसहितः सदारः द्रौपदीसहितः। शेषं तुल्यम् ॥ २८ ॥

अपोढेति। अपोढानि त्यक्तानि रत्नाभरणानि येन तं तथा रथेन नगरादयोध्यायाः पक्षे हस्तिनायाः निर्यान्तं निर्गच्छन्तमेनं रामं पक्षे युधिष्ठिरं निरीक्ष्य जनानां पौराणामक्षियुग्मम् नयनद्वयं चिरम् अश्रूणि विमोक्तुं पर्य्याप्तमतिसमर्थं नासीदिव चिरमश्रुत्यागसमाप्तिसमर्थं न बभूवेव तथाविधं तं दृष्ट्वा पौराश्चिरमत्यन्तं रुरुदुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

राजेन्द्रवेशापगमेऽपि नैनं
सौभाग्यलक्ष्मीः श्लथयाम्बभूव।
सुरासुरैः स्वीकृतरत्नराशि-
स्तथापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥३०॥

स्थितेऽप्युदग्रे पुरि राजवंश्ये
ज्यायांसमेनं न जहौ जनौघः।
द्वारोपकण्ठस्थितशङ्करोऽपि
बाणः किमासीद्भुवनस्य पूज्यः ॥३१॥

राजेन्द्रेति। राजेन्द्रस्य चक्रवर्तिनः यो वेशामुकुटाद्यलङ्कारस्तस्य अपगमेऽपि परित्यागेऽपि सौभाग्यलक्ष्मीः स्वाभाविकसौन्दर्यशोभा भाविसौभाग्यव्यञ्जिका शोभा वा एनं रामं पक्षे युधिष्ठिरं न श्लथयाम्बभूव तत्याज तथाहि सिन्धुः समुद्रः सुरासुरैः सुरैरसुरैश्च। नित्यविरोधित्वाभावादेकवद्भावः। स्वीकृतो-ऽपहृतोरत्नराशिः कौस्तुभादिरत्नसमूहो यस्य स तथा तथापि रत्नाकर एव रत्नानामाकरत्वात् सरत्न एवेत्यर्थः। अत्र सौभाग्यलक्ष्मीयुक्तत्वरत्नाकरत्व-योर्बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवसानाद्दृष्टान्तालङ्कारः। "दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्व्वेषां प्रतिबिम्बनम्" इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

स्थित इति। उदग्रे उन्नते गुणवतीत्यर्थः राजवंश्ये राजतनये भरते पक्षे दुर्य्योधने पुरि अयोध्यायां पक्षे हस्तिनायां स्थितेऽपि भूपतया वर्त्तमाने सत्यपि जनौघः पौरसमूहः ज्यायांसं गुणवयसोर्ज्येष्ठम् एनं रामं पक्षे युधि-ष्ठिरं न जहौ न तत्याज कियद्दूरमेनमनुजगामेत्यर्थः न केवलमुदग्रत्वं पौरानु-रागजनकं किन्तु ज्येष्ठत्वादिना यथार्थाधिकारित्वमपीति भावः दृष्टान्तेन द्रढयति द्वारोपकण्ठे पुरद्वारसमीपे स्थितः शङ्करः शिवो यस्य सतथा तादृशोऽपि बाणोबाणासुरः किं भुवनस्य देवादि-जीव-वृन्दस्य पूज्यो मान्य आसीत् अपि तु नैव असुरत्वादिति भावः दृष्टान्तालङ्कारः। अत्र रामायणपक्षे तदानी-